

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS XVIII.

KRISTÓ GYULA

MEGJEGYZÉSEK AZ ÚN.
„POGÁNYLÁZADÁSOK” KORA
TÖRTÉNETÉHEZ

SZEGED
1965

REDIGIT
BÉLA KARÁCSONYI

SZERKESZTI
KARÁCSONYI BÉLA

I. BEVEZETÉS

„Tudom, hogy fölötte nehéz munkát vállaltam magamra. Mert sokkal könnyebb töretlen utakon haladni, mint jeles történetírók után új barázdát vetni. Mégis azt hiszem, hogy sikerült minden esetben az eddiginél megfelelőbb merdebe irányítanom a nyomozást.”¹

Talán nincs a magyar történelemnek még egy olyan szakasza, amelyről — a rendelkezésre álló forrásanyag csekély volta ellenére is — anynyi értékelés, feldolgozás látott volna napvilágot, mint éppen a 11. század. S hogy mi — szerény munkánkkal — mégis beállunk e hosszú sor végére, azt mindenekelőtt azért tesszük, mert a tárgyunk gerincét képező ún. „pogánylázadásokról” mindeddig — sem polgári, sem marxista szemléletű — monografikus jellegű, tudományos igényű feldolgozás nem készült.² Pedig — különösen ma már — kétségtelen, hogy e 11. század közepi megmozdulások³ minden szempontból igen jelentősek.⁴ Éppen ez bátorított fel bennünket, hogy — miközben a tanulmány alapvető problematikájára is utaltunk vele — a munkában tárgyalt időszakot a „pogánylázadások” korának minősítsük.

¹ GOMBOS F. ALBIN: *Történetünk első századaiból*, Századok, 1911., 497.

² A magunk részéről semmiképpen sem sorolnánk ide HEGEDŰS GÉZA: *Egy néplázadás kilencszázéves évfordulója* (Társadalmi Szemle, 1946., 129—133.) című, esszé-jellegű, csekély terjedelmű megemlékezését.

³ A történeti irodalom — nem egészen szerencsés módon — „pogánylázadásoknak” nevezi ezeket. (Talán az utóbbi időben mind gyakrabban használt idézőjeles alak is arra utalhat, hogy a kifejezés nem fedi pontosan a tartalmat.) Különösen zavaró, hogy az irodalom nem ritkán ugyanezzel a megnevezéssel jelöli a Koppány- (pl. HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1954., 291.), illetve az Ajtony-féle lázadást [pl. MARCZALI HENRIK: *Magyarország története* (A Műveltség Könyvtára), Bp., Athenaeum, 1911., 72.]. Mi az alábbiakban, ha használjuk is jobb híján a „pogánylázadás” kifejezést, azon mindig a hagyományosan Vata és Vata fia Janus nevével összekapcsolt mozgalmakat értjük.

⁴ Csak a legújabb irodalomból véve a példákat: bár adott esetben formai tényező, de jól rávilágít a lényegre, hogy a legutóbbi évek két magyar történeti szintézise közül az egyik [ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY: *Magyarország története. Az őskortól 1526-ig* (Egyetemi tankönyv), Bp., Tankönyvkiadó, 1961. (a továbbiakban: *Mo. tört.*) 68.] fejezetcímként — nyilván időszak, kor jelölésére használja a „pogánylázadások”-at, a másik pedig [MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): *Magyarország története*, I. kötet, Bp., Gondolat, 1964., 48.] „A korai feudális társadalom és a feudális állam kialakulása (970—kb. 1061)” címben előkerülő záró dátumot nyilván a Vata fia Janus nevére szignált mozgalomhoz köti.

Úgy tűnik, napjainkban a szintézisek kerültek előtérbe;⁵ mi mégis eltekintettünk témánk szintézis-jellegű, abszolút értelemben vett monografikus feldolgozásától. Bár évtizedekkel ezelőtt is volt már olyan nézet, hogy a 11. század történetéről nehéz, illetve lehetetlen újat mondani,⁶ mi ennek ellenére is megkíséreljük. A „*Megjegyzések...*” így válnak valóban megjegyzésekké, azaz a lehetőségekhez képest általában mellőzzük az általánosan — így általunk is — elfogadott következtetések, megállapítások citálását, s inkább a kérdéskör ama területeire terjeszkedünk ki, ahol tudunk (illetve: szeretnénk hinni, hogy tudunk) újat mondani, vagy pedig — úgy érezzük — alkotó, előremutató lépéseket vagyunk képesek tenni a vitás kérdések eldöntése, a sok évszázad salakjától, porától elleplezett igazság felderítése irányába.

⁵ A 4. jegyzetben idézettekén kívül ide sorolható — korszakunkra vonatkozó érvennyel — LEDERER EMMA (*A feudalizmus kialakulása Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959.) és ELEKES LAJOS (*A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig*, Kossuth, 1964.) műve.

⁶ „Ertekezésemben olyan térre léptem, melyen előttem már igen sokan munkálkodtak. Ennélfogva nem lehetett az a célom, hogy lényegesen újat nyújtsak...” KEPP FRIGYES GUSZTÁV: *Magyarország viszonya a német császársághoz a XI. évszázadban*, Nagyszében, 1903., 3.

II. A MAGYAR ÁLLAMSZERVEZÉS. AJTONY

A magyar történetírás viszonylag későn, csak a 20. század elején kezdte felfedezni a forrásokban és a történelmi köztudatban háttérbe szorított Géza fejedelem igazi nagyságát.⁷ A valóságosnak feltehetően leginkább megfelelő Géza-értékelés alapvonásait csak a legutóbbi negyedszázad történeti művei rajzolták meg.⁸ A marxista történetírás nyomatékosan kiemelte, hogy Géza kemény és sikeres harcot vívott a „lázadó vezérek”,⁹ azaz a „maguk részhatalmát a régi nemzetségi ideológia jelzavaival”,¹⁰ tovább fenntartani igyekvő törzsi arisztokrácia ellen.¹¹ MOLNÁR ERIK ugyan még határvonalat húz jellegük alapján¹² a Géza által levért, valamint az István-kori lázadó vezérek (az ő terminológiájában: törzsfők) Koppánnyal kezdődő mozgalmi között, ma azonban már világos, hogy itt egységes, hosszú folyamattal állunk szemben: a Géza körül már kijegecesedő¹³ és István alatt mind mennyiségileg, mind feudális minőségében megerősödő uralkodó osztály vívja meg államszervező harcat.¹⁴ (Ilyen módon talán helyénvaló az egységes magyar állam kialakulási folyamatának kezdetét — korábbi nézetekkel szemben — már Géza idejére tenni.¹⁵) Kétségtelen, hogy a Géza-kép ilyen formálódásának — itt csak töredékesen vázolt — útja egyebek mellett egy nagyon fontos forráskritikai, ideológiatörténeti tanulsággal szolgál: azzal, hogy „Géza

⁷ A korábbi Géza-kép egyes vonásaira l. TÓTH ZOLTÁN: *Szent István legrégebbi életirata nyomán*, Századok, 1947., 93—94. old. 163. jegyz. Tudunkkal az első, viszonylag reális Géza-portré MARCZALI HENRIKnek (i. m. 61—62., 64—65.) köszönhető.

⁸ Az új Géza-értékelés alapjait GUOTH KÁLMÁN (*Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban*, Erdélyi Múzeum, 1944., 304—347.) és TÓTH ZOLTÁN (i. m. 23—94.) vetették meg.

⁹ E találó kifejezést, mely már PAULER GYULA (*A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*², I. kötet, Bp., 1899., 27.) tollán előfordul Koppányra vonatkoztatva, LEDERER EMMA (*Mo. tört.* 56.) értelmezte korszerűen.

¹⁰ LEDERER: uo.

¹¹ MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*², Bp., Szikra, 1949., 123—124.; LEDERER EMMA: *A feudalizmus kialakulása...*, 18.; *Mo. tört.* 57.; ELEKES LAJOS: i. m. 34.

¹² MOLNÁR ERIK: i. m. 124.

¹³ LEDERER EMMA: *A feudalizmus kialakulása...*, 17.

¹⁴ *Mo. tört.* 57—58.

¹⁵ LEDERER EMMA (*A feudalizmus kialakulása...*, 17.) Géza alatt „az állam elemeinek jelentkezésével” számol; ELEKES LAJOS (i. m. 9. és 26.) mértéktartó óvatossággal szintén Géza államáról szól; a legújabb magyar történeti szintézis [MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 48.] viszont nyíltan Gézától, a 10. század 70-es éveitől számítja az államalakulás folyamatát.

emlékét elég határozott »damnatio memoriae« szürkítette el”,¹⁶ hogy „Géza fejedelem és István király közé már Thietmar krónikáiról és a legendairóladalom”¹⁷ falat emelt, és amikor „a legendák minden eszközzel a »szent királyt« emelik emberfölötti magasságba, s ezért a mű igazi elkezdőjét, Gézát háttérbe szorítják”,¹⁸ akkor tulajdonképpen nem történik más, mint az, hogy már István százada, a 11. század elszürkíti, elhalványítja Géza verbó történeti alakját fia művének kiemelése érdekében, de ezáltal az István-portré egyáltalán nem vált gazdagabbá, ellenkezőleg, maga is történetietlenné, sematikussá formálódott.

Míg a polgári történetírás Koppány és Gyula mozgalmaiban elsősorban e vezéreknek a kereszténységhez fűződő személyes viszonyát vizsgálta,¹⁹ addig a marxista történetírás e lázadások leverését — helyesen — Gézának a törzsfőket megsemmisítő politikája folytatásaként, végeredményben államszervező harcokként értékelte.²⁰

Az újabb kutatások tükrében szintén mint államszervező harc ítéltetett meg Istvánnak Ajtony ellen folytatott, 1003 körülre datált háborúja, bár hangzott el olyan vélemény is, mely elvitatta e jelleget István akciójától. Részint ezért, részint egyéb — alább részletezendő — okok miatt célszerűnek látszik hosszabban időzni az Ajtony-problémánál, jóllehet a marosi vezér a reá vonatkozó, tekintélyes mennyiségű szakirodalom tanúsága szerint egyáltalán nem tekinthető történetírásunk „mostohagyermekének”.

¹⁶ LÁSZLÓ GYULA: *A magyar pénzverés kezdeteiről*, Századok, 1963., 387.

¹⁷ SZÉKELY GYÖRGY: *A történeti István király*, Világosság, 1961. 8. sz., 4.

¹⁸ BÓNIS GYÖRGY: *István király* (Magyar Történelmi Társulat 6.), Bp., Művelt Nép, 1956., 24.

¹⁹ E kérdés megítélésében meglehetősen széles határok között mozgott. Míg pl. MARCZALI HENRIK (i. m. 62., 68.) Koppányt a pogányság előharcosának, Gyulát viszont kereszténynek ítéli, addig pl. BELITZKY JÁNOS [*A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása*, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján (továbbiakban: SzIE) I. kötet, Bp., MTA, 1938., 585., 587.] szerint Koppány talán keresztény, Gyula pedig pogány volt. Úgy érezzük, a kérdés — gazdag irodalma ellenére — ma sem megoldott. Nem látjuk kellően megalapozottnak ama állítást, hogy Gyula keresztény volt. Mindenesetre a számbajövő hazai és külföldi források közvetlenül vagy közvetve ez ellen szólnak [Annales Altahenses maiores, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (továbbiakban: MG. SS.) XX. 790.; Anonymus, SZENTPÉTERY, EMERICUS (szerk.): *Scriptores Rerum Hungaricarum* vol. I. (továbbiakban: SRH I.), Budapestini, MCMXXXVII., 65., 69.; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* (továbbiakban: Chron. Hung. comp. saec. XIV.), SRH I. 314—315.], márpedig hitelükben nincs okunk kételkedni. Az a tény, hogy a 11. század eleji Gyula 10. század közepi elődjének területén görög térítők működtek, nem bizonyít semmit, különösen ha tudjuk, hogy a két Gyula területe földrajzilag nem esett egybe (erre l. VÁCZY PÉTER: *Gyula és Ajtony*, Szentpétery-Emlékkönyv, Bp., 1938., 491.). E kérdésben osztjuk VÁCZY nézetét: a Gyula-törzs erdélyi ágát az új területen a pogány környezet visszahódította a régi vallásnak (uo. 494., 499.), tehát a törzs a 11. század elején vezérével együtt pogány. Gyulához hasonlóan Koppányt is pogánynak ítéljük. Erre utal mozgalmának jellege [Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 297.; *Legenda maior Sancti Stephani*, SZENTPÉTERY, EMERICUS (szerk.): *Scriptores Rerum Hungaricarum*, vol. II. (továbbiakban: SRH II.), Budapestini, MCMXXXVIII., 381—382.; *Legenda minor Sancti Stephani*, uo. 395.], illetve Sarolttal tervezett vérfertőző házassága (Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 313.).

²⁰ Vö. pl. *Mo. tört.* 58., 62.

Ajtony történetére vonatkozólag mindössze két — hazai — forrás használható fel: Anonymus Gesta Hungarorum-a és Szent Gellért nagyobb legendája.²¹ A forráskritika megállapítása szerint e két kútfő Ajtony-története független egymástól,²² ami már szinte önmagában is vitathatatlanná teszi Ajtony történetiségét.²³ Ajtony személyének kétségtelenül hiteles, történeti voltát VÁCZY PÉTER bizonyította.²⁴ Bár Anonymus Ajtony őst, Glad-ot Bundyn-ból (Vidin) származónak tartja,²⁵ történeti irodalmunk — szinte egységesen — már a múlt században elvetette e tudósítást, s nem tekintette Ajtonyt idegen (bolgár) eredetűnek. Újabban pedig GYÖRFFY GYÖRGY mutatta ki igen szellemesen, hogy Glad vezér — sókadmagával együtt — Anonymus koholmánya,²⁶ s így Glad személyével Ajtony idegen (bolgár) származásának lehetősége is elesett. Akkor viszont, amikor VÁCZYNAK sikerült kimutatnia, hogy „Ajtony a gyula-méltóságot viselő fejedelmi háznak volt a tagja”,²⁷ az is kimondást nyert, hogy Ajtony magyar származású. Ajtony kereszténységének kérdését már a nagy legenda eldönti, amikor közli, hogy bár megkeresztelkedett, a hitben nem volt tökéletes.²⁸ Az ellentmondást a történészek hosszú sora ORTVAY TIVADARTÓL²⁹ LEDERER EMMÁIG³⁰ úgy oldotta fel — helyesen —, hogy Ajtony kereszténységét politikai számításból magára vett külsőségnek minősítette.

Az Ajtony fennhatósága alatt álló terület meghatározásakor elvileg abból a leírásból kell kiindulnunk, mely a 950 előtti viszonyokat tükrözi a migráció előtti, még differenciálatlan Gyula-törzsrre vonatkozva, s melyet Konzstantinosz Porphürogenétosz műve őrzött meg számunkra: „ahol Túrkiá egész szállásterülete van (*ἐν ᾧ ἔστιν ἡ πᾶσα τῆς Τουρκίας κατοικήνωσις*), azt mostanában az ott folyó folyók nevéreől nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tútisz (*Τούτης*), harmadik folyó a Maros, negyedik (folyó) a Körös, és ismét egy másik folyó a

²¹ Az Ajtony-lázadás halvány nyomai tapinthatók ki Szent Gellért kisebb legendájában (SRH II. 472—473.), de mivel IFJ. HORVÁTH JÁNOS [*A Gellért-legendák forrásértéke*, A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XIII. kötet (1958.), 81.] — számunkra is mértékadó — megállapítása szerint e kis legenda Gellért nagyobb legendájából való kivonat, ezért sem itt, sem a későbbiekben nem használjuk fel.

²² HORVÁTH: uo. 79.

²³ A régebbi irodalom abból kiindulva, hogy nincs olyan forrásunk, mely együtt tárgyalná Gyula, Ajtony és Kean történetét, ma már kalandosnak tűnő azonosításokat koholt. PAULER GYULA (i. m. 398—399. old. 94. jegyz.) Ajtonyt Keannal, HÓMAN BÁLINT (*A honfoglaló törzsek megtelepedése*, Turul, 1912., 113., ill. HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: *Magyar történet*², I. kötet. Bp., 1935., 179.) pedig s nyomában mások is (így pl. DEÉR JÓZSEF: *A magyar törzsszövetség és patriomialis királyság külpolitikája*, Kaposvár, 1928., 47.) Gyulával vélte azonosnak.

²⁴ VÁCZY PÉTER: i. m. Megjegyezzük, hogy Ajtony és Kean azonosításának gondolata VÁCZY tanulmánya után is hangot kapott még. (TÓTH ZOLTÁN: i. m. 55. old. 83. jegyz.)

²⁵ SRH I. 49—50.

²⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp., Néptudományi Intézet, 1948., 24—25.

²⁷ VÁCZY PÉTER: i. m. 499.

²⁸ SRH II. 489.: „in religione Christiana perfectus non erat.”

²⁹ ORTVAY TIVADAR: *Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon*, Századok, 1891., 263—264.

³⁰ *Mo. tört.* 58.

Tisza”.³¹ A szöveg kifejezetten Turkia (= Gyula-törzs) egész szállásterületéről beszél, amely nyilvánvalóan utóbb módosulást szenvedett a Gyula-törzs egy részének a 10. század második felében Erdélybe történt vándorlása alkalmával,³² másrészt pedig feltehetőleg módosították a területet az erdélyi elvándorlás és Ajtony leverése közti időben lezajlott más belső, törzsi—nemzetségi migrációk is. Ilyen módon a Konsztantinosz-leírás szállásterületének — VÁCZY szerint — a Maros mentére, a Tisza és az erdélyi Középhegység közti vidékre történő lokalizálása³³ csak elvileg, nagy általánosságban használható fel az Ajtony-dominium földrajzi kiterjedésének meghatározására. Ajtonnyal foglalkozó forrásaink között sincs e tekintetben összhang. A nagy legenda szerint Ajtonynak szolgált a föld a Körös folyótól az erdélyi részekig, valamint egészen Vidinig és Szörényig.³⁴ Anonymus Glad vezér dominiumát a Maros folyótól Horom (illetve Orsova) váráig helyezi el.³⁵ Az ellentmondás kétségtelen: a terület északi határát az egyik forrás a Körös, a másik a Maros folyónál húzza meg. Történészeink általában a legenda tudósításának adnak hitelt.³⁶ A probléma megoldásában segítségünkre van az a HÓMAN által³⁷ leszögezett és másoktól is elfogadott³⁸ tétel, miszerint folyó a magyar törzsek között nem képezett határt, azaz a folyók inkább összekötöttek, semmint elválasztottak. E megállapítás érvénye — amint ez a nagyobb honfoglaló nemzetségek birtoklási viszonyaiból, az ősalapítású vármegyék és püspökségek fekvéséből is következik — nemcsak a 9. és 10. század fordulójára vonatkozik, de az egy évszázaddal későbbi törzsi—nemzetségi birtok területi elhelyezkedésére is kiterjed. Ilyenformán csak az kétségtelen, hogy Ajtony területe a Marostól északra is felnyúlt.³⁹ ORTVAY TIVADAR figyelt fel arra, hogy a Csanád-nemzetség birtokai zömmel Ajtony egykori szállásterületén fekszenek.⁴⁰ Így tehát a Csanád-nemzetség minden

³¹ MORAVCSIK GYULA: *Biborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzása*, Bp., Közoktatási Kiadóvállalat, 1950., 176—177., 179.

³² VÁCZY PÉTER (i. m. 488—492.) vonatkozó kutatásaival szemben GYÖRFFY GYÖRGY (i. m. 103—104.) a Gyulák szállásterületét eredendően Erdélybe helyezi, érvelése azonban — számunkra — nem meggyőző.

³³ VÁCZY PÉTER: i. m. 491.

³⁴ SRH II. 490.: „Servedat namque eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren...”

³⁵ SRH I. 89.: „... Glad ducem, qui dominium habebat a fluvio Morus usque ad castrum Horom...”; uo. 49.: „Terram vero, que est a fluvio Mors (recte: Morus) usque ad castrum Vrschia (recte: Vrsua) preoccupavisset quidam dux nomine Glad...”

³⁶ VÁCZY PÉTER: i. m. 498.; GYÖRFFY GYÖRGY: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása*, A MTA Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, II. kötet (1952.), 334.

³⁷ HÓMAN BÁLINT: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*, 91.

³⁸ PL. GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*, Századok, 1958., 28.

³⁹ Ezt Ajtonydomostora (vö. JUHÁSZ KÁLMÁN: *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, Bp., 1926., 122—129.) fekvése és a 13—14. századi Ajtony-nemzetség (l. KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I. kötet, Bp., MTA, 1900., 91—94.) birtokai (térképre vetített ábrázolásukat l. GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, A—Cs [= I. kötet], Bp., Akadémiai Kiadó, 1963., 837.) bizonyítják.

⁴⁰ ORTVAY TIVADAR: *Az Ajtony- és Csanád-nemzetség birtokviszonyai...*, 269—272.

itteni, nagyobb tömbben fekvő, nem későbbi (nem 13—14. századi) szerzeményű földje az eredeti Ajtony-domínium területét sejteti. E birtokok pedig a Maros alsó folyása, a középkori Csanád, Arad, Temes megyék vidékére utasítanak bennünket: az Ajtony-uralom földrajzi kiterjedése keresésében.⁴¹ Semmi nyom nem mutat arra, hogy Ajtony területe a Körösön is túlterjedt volna. Békés megye területén nincs birtoka a Csanád-nemnek,⁴² a nemzetség Bihar megyei uradalmi⁴³ viszont nem 11. századiak: csak a 12. század végén meginduló nagy birtokadományozások révén kerültek a genus kezére.⁴⁴ Ilyen módon az Ajtony-domínium eredeti területét észak—déli irányban a Körös—Maros-köztől (természetesen csak egészen hozzávetőlegesen: a Hódvásárhely—Kaprevár vonaltól) az Aldunáig terjedőnek tekinthetjük. Ami a terület nyugat—keleti elnyúlását illeti, kétségtelen, hogy a Tiszától⁴⁵ az erdélyi Középhegységig⁴⁶ terjedt.⁴⁷

Ajtony társadalmi hovatartozóságát illetően érdekes és eredeti elgondolásokat tett közzé nemrégén KULCSÁR PÉTER.⁴⁸ Azt igyekszik bizonyítani, hogy „Ajtony birodalma az István korában uralkodó viszonyokhoz képest eléggé fejlett feudális állam volt, mely egyenlő félként szerepelt István államával szemben”.⁴⁹ Tételének alapját az képezi, hogy szerfölött kitágítja Ajtony hatalma területi hatósugarát.⁵⁰ Ezzel egyrészt (Ajtony erejét mennyiségileg alátámasztandó) egy fél Magyarország nagyságú Ajtony-„államot” alkot. Másrészt — mintegy Ajtony potenciáját minőségileg demonstrálva —, miután Bihart is Ajtony területéhez kapcsolta, az 1075. évi, legalábbis gyanús garamszentbenedeki oklevél Biharra vonatkozó, meglepően fejlett társadalmi viszonyokat tükröző adatait Ajtony „államának” magasabbrendű struktúrájából magyarázza. E premisszákból már logikusan adódó konklúzió szerint „Ajtony nem mint a reakciós erők képviselője került szembe Istvánnal, hanem mint vele egyenrangú feudális uralkodó, aki éppúgy az új rend híve és a régi ellensége, mint

⁴¹ Uo. 270—272.; KARÁCSONYI JÁNOS: *Magyar nemzetségek...*, I. 368—371.; KULCSÁR PÉTER: *A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca.* Acta Universitatis Szegedinensis, Sectio Historica III., Szeged, 1958., 12—13.; GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. 164., 836—839.

⁴² GYÖRFFY: uo. 499.

⁴³ Uo. 575., 599—600., 674—676.

⁴⁴ Uo. 577.

⁴⁵ Uo. 843.

⁴⁶ VÁCZY PÉTER: i. m. 491.

⁴⁷ Nem tudjuk elfogadni GYÖRFFY GYÖRGY nézetét (*A szávaszentdemeteri görög monostor...*, 334. old. 39. jegyz.), mely szerint Ajtony területe Dél-Erdélyt is magában foglalta volna. A dél-erdélyi sóbányák korai időpontban (1003 körül) István kezére való jutása (Gyulától!) nyomósabb érv, mint a Maros—Szamos víz-választón fekvő Ajtony falu neve. Hasonlóképpen nem érthetünk egyet KULCSÁR PÉTER (i. m. 14.) megállapításával sem, aki Ajtony hatalmi körébe vonja északon Biharon kívül a Tisza—Szamos-közt (tehát Szabolcs megyét), nyugaton a Duna—Tisza közének déli részét (Bács, Bodrog megyéket) és keleten Erdély lakott területeit. Állítását semmi sem igazolja, viszont számos tény ellene szól.

⁴⁸ KULCSÁR PÉTER: i. m.

⁴⁹ Uo. 27.

⁵⁰ L. fentebb, 47. jegyzet.

István”.⁵¹ Az általános történeti köztudat — s a mi véleményünk — szerint is Ajtony aligha lehetett feudális uralkodó. Ilyen következtetések levonására a források nemigen nyújtanak alapot, hanem inkább az olyanféle nézeteket támasztják alá, hogy Ajtony lázadó vezér volt, a régi pásztorkodó törzsfők sorába tartozhatott.⁵² Ilyen módon István Ajtony elleni háborúja Géza harcaihoz, valamint a Koppány és Gyula ellen vívott küzdelmekhez kapcsolódik. Ajtony leverése tehát szintén államszervező harcnak minősül.⁵³

E háborút egyik, Ajtonnyal foglalkozó forrás sem keltezi pontosan. Leírásukból csak annyi kétségtelen, hogy az I. István korában volt. A kútfők datálatlan tudósítása a fantázia szabad csapongásának nyitott teret. A reálisan számításba jövő kelet-meghatározások (illetve meghatározási kísérletek) két időpont köré tömörítették az Ajtony elleni háború lehetséges kronológiáját. Az egyik tábor Ajtony leverését a csanádi püspökség alapításának dátumával (1030) kötötte össze, s ebből következően Ajtony legyőzését az 1025—1030 közötti évek valamelyikére tette.⁵⁴ A másik oldal az Ajtony elleni harcot Gyula leverésével kapcsolta össze, s így azt az 1003-as év tájára helyezte.⁵⁵ Ez utóbbi datálási megoldást fogadta el — egy-két kivételtől eltekintve⁵⁶ — úgy szólván egységesen a felszabadulás utáni magyar történetírás.⁵⁷

Nagyon érdekes, hogy GYÖRFFY GYÖRGY az Ajtony elleni háború (1003-ra történő) datálásához érvként használja fel az államszervező harcok folyamatát is: „István államszervező munkáját tekintve is valószínűtlen, hogy 25 évig várt volna a külön utakon járó törzsfők leverésével s

⁵¹ KULCSÁR PÉTER: i. m. 38.

⁵² Mo. tört. 58.; l. még LEDERER EMMA: *A feudalizmus kialakulása*, 17.

⁵³ Minderre l. SZÉKELY GYÖRGY: *A történeti István király*, 4.; Mo. tört. 58—59.; MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 50—51.; ELEKES LAJOS: i. m. 35.

⁵⁴ Így tárgyalta az eseményeket a múlt századi történetírók közül pl. HORVÁTH MIHÁLY (*A kereszténység első százada Magyarországon*, Bp., 1878., 288., 292.). E datálást — Gellért élettörténete kronológiájának tisztázásával — szilárd alapokra KARÁCSONYI JÁNOS (*Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei*, Bp., 1887., 83., 101.) helyezte. Nézete mintegy 35 esztendeig osztatlan elfogadásra talált.

⁵⁵ E nézetnek — tudományos megalapozottsággal, de némiképp még óvatosan fogalmazva — tudunkkal először FEHÉR GÉZA (*Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten*, Keleti Szemle, XIX. 2., Pécs, 1921., 148—150.; ua.: *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban*, Századok, 1927., 10—11.) adott hangot. Más megfontolások alapján jutott FEHÉRREL nagyjából azonos eredményre VÁCZY PÉTER (i. m. 501—502.).

⁵⁶ IFJ. HORVÁTH JÁNOS (*A Gellért-legendák forrásértéke*, 31., 39.) óvatos megfogalmazásából egy 1030-hoz közel eső dátum következtethető ki. Talán hasonló időpont rejtőzik MORAVCSIK GYULA [*Bizánc és a magyarság* (Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3.), Bp., Akadémiai Kiadó, 1953., 56.] ugyancsak tartózkodóan megkomponált sorai mögött. [MORAVCSIK GYULA korábban (*Görögnyelvű monostorok Szent István korában*, SzIE I. 404.) — kimondva is a dátumot — 1028 tájára tette Ajtony leverését.]

⁵⁷ GYÖRFFY GYÖRGY (*A szávaszentdemeteri görög monostor...*, 334—335., 334. old. 39. jegyz., ill. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. 836. old. 14. jegyz.) és BÓNIS GYÖRGY (i. m. 47.) 1003-ra, BENCZÉDI LÁSZLÓ (*Mo. tört.* 438.) és GUNST PÉTER [MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 558.] 1002—1003-ra, KULCSÁR PÉTER (i. m. 31. old. 104. jegyz.) 1003—1004-re, ELEKES LAJOS (i. m. 35.) István királyságának első éveire teszi Ajtony leverését.

területüknek a megyei szervezetbe való bekapcsolásával.”⁵⁸ Hasonlóan fogalmaz BÓNIS GYÖRGY is.⁵⁹ A helyes datáláshoz a tényekre, adatokra kell támaszkodnunk, még ama kockázat vállalásával is, hogy az esetleges végeredmény nem felel meg szubjektív igényünknek. Meggyőződésünk, hogy az Ajtony elleni háborút minden vonatkozásban — időben is! — a csanádi püspökség alapításához kell kapcsolni. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy Ajtony leverését csak majd 30 éves eltolódással (BÓNIS szavával élve: „alapos késéssel”⁶⁰) követte volna Gellért csanádi kinevezése. Ajtony megsemmisítése elsősorban nem mint katonai tett érdekes, hanem mint a feudális államot képviselő vármegye megszervezésének előfeltétele az adott területen. Tudjuk, hogy a 11. században milyen szoros tényleges kapocs és időbeli megfelelés van a lázadó vezérek leverése, a vármegyék létrehozása és az egyházszerzés között.⁶¹ Ez valószínűvé teszi: az Ajtony elleni háború és a csanádi püspökség megalapítása között nem telhettek az évtizedek.⁶² A csanádi püspökség 1030-as alapítási évszámának helyességéhez kétség sem férhet. A legalábbis híryanynya első (talán az eseményekkel egykorú keletkezésű Pannonhalmi Évkönyvekből való) részében feltétlenül megbízható Pozsonyi Évkönyvek⁶³ szerint Gellért felszentelése püspökké 1030-ban történt.⁶⁴ Nagyjá-

⁵⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: *A szávaszentdemeteri görög monostor...*, 334. old. 39. jegyz. — Már itt fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy újabb kori történetírásunkban éppen az államszervezéssel kapcsolatban egészségtelen türelmetlenség tapasztalható: olykor a tényektől is függetlenül tömörítik az államszervezés eseményeit István uralkodása letelejére, illetve közelítik a „bűvös” 1000. esztendőhöz. [Vö. pl. KULCSÁR PÉTER (i. m. 3.) megjegyzéseit.]

⁵⁹ BÓNIS GYÖRGY: i. m. 120.: „A hagyományos felfogás... az ország egye-
sítésének folyamatát évtizedekre megszakítva, Ajtony leverését 1028-ra tette.”

⁶⁰ Uo. 121.

⁶¹ L. pl. HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. 211—212.; ELEKES LA-
JOS: i. m. 56—57.

⁶² Az Ajtony-hadjárat 1003 körüli datálásának első hívei (FEHÉR GÉZA, VÁ-
CZY PÉTER) megkerülik, elhallgatják a csanádi püspökség létrejöttének időpont-
ját, illetve azt, hogy Ajtony leverése és a püspökség megszervezése között szoros
egymásutánnak kell fennállnia. „Követőik” vagy nem érzik a problémát, s ezért egy-
más mellett közlik Ajtony leverésének 1003-as és a csanádi püspökség megalapítá-
sának 1030-as dátumát (GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország törté-
neti földrajza*, I. 836. old. 14. jegyz., ill. 836.), vagy pedig Ajtony évszámához
módosítják a csanádi egyházmegye létrejöttének keltét [HÓMAN BÁLINT: *Szent
Imre* (Munkái. Magyar Középkor), Bp., 1938., 228. 1010—1015 közöttre teszi]. BÓNIS
GYÖRGY problémaérzékenységét mutatja, hogy figyel az 1003-as és 1030-as da-
tálás ellentmondásosságára, s noha ő Ajtony legyőzését 1003-ra helyezi, elismeri,
hogy ezen időponthoz viszonyítva a csanádi püspökséget alapos késéssel szervezték
meg 1030-ban (i. m. 120—121). A csanádi püspökség alapításának irodalmát l.
ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a
pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, I. fele, Bp., 1891., 357—359.; JUHÁSZ
KÁLMÁN: *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030—1242)*
(Csanád vármegyei Könyvtár 19—20.), Makó, 1930., 43—46.

⁶³ Ezzel kapcsolatban l. MÁTYÁS FLÓRIÁN: *Chronologiai megállapítások
házánk XI. és XII. századi történeteihez* (Értekezések a történeti tudományok köré-
ből, XVIII. kötet, 5. szám), Bp., MTA, 1899., 5—8.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: *A pannon-
halmi alapítólevél hitelessége*, A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története (to-
vábbiakban: PRT) I. kötet, Bp., 1902., 103.; HÓMAN BÁLINT: *A Szent László-kori
Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói*, Bp., MTA, 1925., 76—77.;
MADZSAR IMRE: SRH I. 122.

⁶⁴ SRH I. 125.

ből ez az év következtethető ki Gellért életútjából is.⁶⁵ Az, hogy a csanádi püspökség semmiképp sem jöhetett létre 1010—1015 között, mint HÓMAN gondolta,⁶⁶ más módon is bizonyítható. A püspökség megalakulását követően csakhamar — a legenda híradása szerint⁶⁷ — tíz szerzetes érkezett Marosvárra,⁶⁸ közülük kettő az 1019-ben⁶⁹ újjászervezett zala-vári monostorból. Így az 1019-es dátum a csanádi püspökség alapításának valószínű „terminus post quem”-je. Ezért nem kételkedhetünk abban, hogy a marosvári (későbbi nevén csanádi) püspökség⁷⁰ 1030-ban alapított, ami azt jelenti, hogy az Ajtony elleni háborút is közvetlenül ezen időpont előtt kell elhelyeznünk.

A datálás problematikája a legszorosabban összetartozik Ajtony egyházi orientációjának kérdésével. A legenda leírja, hogy Ajtony Vidinben keresztelkedett meg „a görögök rítusa szerint”,⁷¹ Marosvárott monostort építtetett Keresztelő Szt. János tiszteletére, s abba apátot helyezett görög szerzetesekkel.⁷² A szövegből bizánci-görög egyházi befolyás olvasható ki. Ezt az Ajtony leverését 1003 körülre tevők úgy védik ki, hogy a legenda „Grecus”-ai nem a népi, hanem a vallási hovatartozást mutatják, s így bolgárokra is vonatkozhatnak.⁷³ Állításunk — a bizánci-görög befolyás — igaza mellett tárgyi és szövegfilológiai megfontolások szólnak. Köztudott, hogy a 10. század közepén Bizánc a Gyula-törzs eredeti szálláshelyére (azaz Ajtony későbbi domíniuma területére) hittérítőket küldött. A bizánci-görög egyházi terjeszkedésnek ha számottevő eredményei nem is, de — bizonyára — feledésbe nem merült tradíciói voltak. A marosvári kolostor bizánci-görög (és semmiképp sem bolgár!) egyháziságára nagyon jó bizonyító anyagot szolgáltat IVÁNKA ENDRE méltatlanul elfelejtett, szép tanulmánya, melyben Gellért egyetlen fennmaradt műve, a *Deliberatio* alapján igazolja, hogy a püspök a marosvári kolostorban olvashatott eredeti görög szövegeket, s a művében tükröződő közvetlen görög hatá-

⁶⁵ KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei*, 313—319.

⁶⁶ L. fentebb, a 62. jegyzetben.

⁶⁷ IFJ. HORVÁTH JÁNOS (*A Gellért-legendák forrásértéke*, 39—41.) megállapítása szerint a legenda egyes részei — így a vonatkozó is — az eseményekkel egykorú, éppen ezért teljes hitelt érdemlő rendi, illetve káptalani feljegyzésekből eredeztethetők.

⁶⁸ SRH II. 493.

⁶⁹ *Annales Posenienses*, SRH I. 125. L. még MIHÁLYI ERNŐ: *Szent István monostorai*, SzLE I., 378.

⁷⁰ FEJÉR: CD III. 2., 364. Az oklevél hiteles, erre nézve I. SZENTPÉTERY IMRE: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I. kötet, Bp., 1923., 601. sz. (irodalommal).

⁷¹ SRH II. 489.: „Acthum... secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus.”

⁷² Uo. 490.: „construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Iohannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis...”

⁷³ KULCSÁR PÉTER: i. m. 31—32. — Érdekes, hogy az Ajtony-háborút elsőként 1003-ra datáló VÁCZY PÉTER [*Les racines byzantines du christianisme hongrois*, Nouvelle Revue de Hongrie, 1941. (tom. LXIV.), 108.] elfogadja a legenda tudósítását, s Ajtony Bizánc általi támogatásáról beszél.

sok a marosvári görög monostorra mutatnak.⁷⁴ A legenda „*secundum ritum Grecorum*” (és nem „*Grecum*”!) kifejezése nyelvtanilag is nehezen engedi meg egy bolgár „etnikumú” görög vallásosság feltételezését. Viszont az Ajtonyra vonatkoztatva ugyanott olvasható „*Accepit autem potestatem a Grecis*” megjegyzés⁷⁵ minden kétséget kizáróan a bizánci államra utal.⁷⁶

GYÖRFFY GYÖRGY szerint „Ajtony vidini megkeresztelkedése elárulja, hogy nem a görög, hanem a bolgár egyházzal vette fel a kapcsolatot. Vidin ugyanis csak Ajtony halálával egyidőben, 1003 körül jutott II. Basileios kezére; azelőtt, Ajtony életében, az ochridai bolgár patriarchátus egyik püspökségének székhelye volt.”⁷⁷ Ez természetesen csak akkor igaz, ha — GYÖRFFYHEZ HASONLÓAN — 1003 körülre tesszük Ajtony leverését. Mihelyt azonban közvetlenül 1030 előttre helyezzük az Ajtony elleni háborút, a GYÖRFFYNÉL ZAVAROS KÉP EGYSZERRE KITISZTUL. Tudjuk, hogy Vidin 1003 késő őszen esett el, s került nyolc hónapos ostrom után a bizánciak kezére.⁷⁸ Ilyenformán tehát Ajtonynak 1003 után legalább 25 év állott rendelkezésére, hogy megkeresztelkedjék — az immár nem bulgáriai, hanem bizánci — Vidinben ténylegesen „*secundum ritum Grecorum*”, s alapítson görög könyvekkel felszerelt monostort Marosvárott, s helyezzen bele apátot „*cum monachis Grecis*”.

⁷⁴ IVÁNKA ENDRE: *Szent Gellért görög műveltségének problémája* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből, XXVI. kötet, 3. szám), Bp., MTA, 1942., 19—20. Maga IVÁNKA világosan látta saját műve jelentőségét: „Végző eredményünk tehát az a megállapítás, hogy egy XI. századbeli nyugati ember Magyarországon juthatott először közvetlen érintkezésbe az akkori görög műveltséggel; ez a megállapítás érdekes vonásokkal gazdagítja a XI. századbeli Magyarország szellemi életéről alkotott képünket, váratlan bepillantást enged egy akkori magyarországi görög kolostor tudományos felszerelésébe, és újabb adatokat nyújt a Gyula- és Ajtony-féle görög kereszténységre vonatkozólag.” (Uo. 20.) Sajnos, történéseink, kultúrhistorikusaink nemhogy nem léptek tovább az IVÁNKA megjelölte nyomon, de — eredményeiről tudomást sem véve — ismételték az Ajtonyra gyakorolt bolgár-görög (?) egyházi hatást, és hirdették a marosvári kolostor bolgár egyházi jellegét. Ugy tűnik, egyedül SZÉKELY GYÖRGY veszi figyelembe IVÁNKA kutatási eredményeit [GYÖRGY SZÉKELY: *Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, tomus IV., Bp., Tankönyvkiadó, 1962., 64., illetve MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 54.], de ő sem meri ebből levonni a következtetéseket, s Ajtony leverése datálásában nem tér vissza a „hanyományos” régi nézethez. (L. fentebb, az 57. jegyzetben.) Legújabban REDL KÁROLY (*Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1965., 212.) óvatosan nyilatkozik Gellért görög tudását és görög nyelvű forrásfelhasználását illetően.

⁷⁵ SRH II. 490.

⁷⁶ GYÖRFFY GYÖRGY (*A szávaszentdemeteri görög monostor...*, 335.) a legenda *Grecus*-ait 11. század végi visszavetítésnek, anakronizmusnak tartja. Állításának igazolására a krónikából felhozott példák legendánk vonatkozásában mit sem bizonyítanak. Magát a kifejezést (*Accepit autem potestatem a Grecis*) a 10. század második felére (Géza és a bolgárok szövetségének idejére) Ajtony vagy valamely elődje vonatkozásában elfogadja (uo. 335. old. 46. jegyz.).

⁷⁷ Uo. 335.

⁷⁸ В. Н. ЗЛАТАРСКИ: *История на българската държава през средите векове*, томъ I., часть 2., София, 1927., 725.

Elsőként FEHÉR GÉZA fejtette ki, hogy Ajtony nem csupán egyházi-
lag, hanem „államilág” is a bolgár érdekszférához tartozott, azaz Sámuel
bolgár cárnak volt a szövetségese, s éppen kettejük kapcsolatára adott
válaszként jött létre I. István magyar király és II. Baszileiosz görög
császár szövetsége, melynek keretében István Ajtony domíniumát, II. Ba-
szileiosz (Bulgaroktonosz) pedig Sámuel cár Bulgáriáját támadta meg.⁷⁹
Mindebből csak István Bizáncnak nyújtott segítségéről van forrásunk,⁸⁰
így Sámuel és Ajtony szövetségének hipotézisét — kútfő hiányában —
el kell vetnünk. E nézetet nem csupán forrás nem erősíti meg, de egyéb
szempontok sem valószínűsítik. Tudjuk, hogy II. Baszileiosz 1001-gyel
kezdte meg Bulgária tervszerű leigázását. A császár, miután Plovdiv és
Szredec irányában megkísérelte kettévágni Sámuel birodalmát, Szredec-
től északra fordult, s a fontos dunai erőd — Vidin — ostromához kez-
dett. Csak Vidin és az aldunai városok elfoglalása után indult dél felé,
s szerezte meg Skopjét.⁸¹ Feltűnő, hogy Baszileiosz északra, tehát a saját
területi, katonai bázisától legtávolabb eső részre helyezte úgyszólván
hadjárata súlypontját. Ez mindenesetre feltételezi, hogy a Duna túlsó
(bal) partján nem állott vele szemben egy iránta ellenséges, bolgár
orientációjú (esetleg: szövetségű), haderejében „I. Istvánéval vetekedő”
politikai—katonai hatalom — Ajtony személyében. Azt is tudjuk, hogy
Vidin elfoglalásában a város püspöke segített a császárnak.⁸² II. Baszlei-
osz oklevélben is kiemelte Vidin papságának a bizánciak számára hasz-
nos, nekik az országba bejáratot nyitó s a bolgároknak is utat (példát)
mutató viselkedését.⁸³ Valószínű, hogy ez a püspökség elsőként ismerte
el a hódító hatalmát.⁸⁴ Nyilvánvaló, hogy Vidin papsága sem viselkedett
volna így egy erős Ajtony közvetlen szomszédságában. Mindebből arra
következtetünk, hogy Ajtony semmiképp nem lehetett a bolgárok Duna-
balparti exponense, hanem — ha egyáltalán jelentékeny tényező volt
már 1003 táján — feltétlenül bizánci befolyás alatt állott, vagy pedig
éppen 1003 után — a bizánci birodalom tőszomszédságában — került az
alá, s miközben politikai számításból a bizánci Vidinben a keresztény-
ségre tért, bizánci védőszárnyak alatt nőtt számottevő hatalommá. Így
kap mindenképpen reális értelmet a legenda „*Accepit autem potestatem
a Grecis*” kitétele.

⁷⁹ FEHÉR GÉZA: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen...*, 151.; ua.: *A bolgár egyház kísérletei...*, 10—11.

⁸⁰ H. BRESSLAU: *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, VIII. Band, 1883., 590—593. Istvánnak bizánci szövetségben vívott, a forrásban datálatlan háborúját MORAVCSIK GYULA [A magyar történet bizánci forrásai (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. kötet, 6/b. füzet), Bp., 1934., 173.] 1004-re teszi.

⁸¹ Minderre I. *История Болгарии* (Академия Наук СССР, Институт Славяноведения), том I., Изд. Акад. Наук СССР, Москва, 1954., 96.

⁸² *История на България* (Българска Академия на Науките, Институт за Българска история), том първи, София, 1954., 148—149.

⁸³ Г. Г. ЛИТАВРИН: *Болгария и Византия в XI—XII. вв.*, Изд. Акад. Наук СССР, Москва, 1960., 352.

⁸⁴ Уо. I. jegyz.

Az Ajtony leverését 1003 tájára datálók érvert láttak igazuk alátámasztására GyóNI MÁTYÁS ama kutatási eredményében, miszerint — II. Baszileiosz császár 1019—1020-ban⁸⁵ kiadott, az ochridai bolgár érsekség jogviszonyait szabályozó oklevelei alapján — a keleti egyház (a barancsi püspökség) hatásköre kiterjedt Tibisco-ra, azaz a Temes-vidékre.⁸⁶ GyóNI kétségtelenül óvatos megfogalmazását⁸⁷ GyÖRFFY GyÖRGY saját koncepciójának megfelelően interpretálta.⁸⁸ Mi úgy látjuk, hogy II. Baszileiosz császár természetesen nem bolgár, hanem bizánci egyházi (és talán állami) befolyásról emlékezik itt meg. Hasonlóképpen értelmezi SZÉKELY GyÖRGY is: a Temes-vidéket görög-bizánci egyházi területnek ítéli meg.⁸⁹ Ezt a magyarázatot erősíti meg a talán a Temes-vidéki görög egyházi hatással összefüggő Temes megyei, ma már nem lokalizálható Pentele falu.⁹⁰ Az a tény, hogy az 1010-es évek végén a Temes környékén, Ajtony területén bizánci-görög egyházi befolyás érvényesült, ismét értékes adalék Ajtony bizánci orientációja, illetve leverésének közvetlenül 1030 elé datálása mellett.

Az Ajtony elleni háború 1003 környékére történő keltezése mellett szóló érvként szokták emlegetni azt, hogy — a legenda szerint — Ajtony leverésénél a király seregében Csanád mellett ott találjuk Gyulát is.⁹¹ Ennek az adatnak a valóságosságát azonban nagyon lerontja az a tény, hogy Gyula itt egy tipikusan mondai jellegű, meseszerű elbeszélés (a

⁸⁵ Datálására l. még Г. Г. ЛИТАВРИН: i. m. 74., ill. М. АНДРЕЕВ—Д. АНГЕЛОВ: *История болгарского государства и права*, Изд. Иностранной Литературы, Москва, 1962. [a bolgár eredeti (Szófia, 1959.) orosz fordítása], 132.

⁸⁶ GyóNI MÁTYÁS: *A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában*, Magyar Nyelv, 1946., 43—49.

⁸⁷ Címben is, szövegben is (pl. uo. 49.) keleti egyházzól beszél, nem foglal határozottan állást Tibisco azonosításában (bár a földrajzilag valószínű Kevevára helyett inkább a nyelvészetileg magyarázható Temes-mellék, esetleg Temesvár felé hajlik). Hasonlóan óvatos e mondatában is: „Abban az esetben, ha itt javasolt helynévazonosításunk helyesnek bizonyul, fel kell tennünk azt is, hogy Samuel cár bolgár birodalma és egyháza, majd pedig II. Basileiosz császár birodalmának, valamint az ochridai érsekségnek a területe is nemcsak a Szerémségben, hanem a Temesvidéken is túl terjedt észak felé a Száva—Duna vonalán: az utóbbi helyen vagy Kevevára, vagy Temesvár, vagy az antik Tibiscum környékén” (uo.).

⁸⁸ Íme: „Mint GyóNI Mátyás kimutatta, Sámuel cár bolgár egyházzervezetében a barancsi püspökség egyik egyházi központja... valószínűleg Temesvárral azonosítható. E hely Ajtony törzsfőnek a Körösöktől az Aldunáig terjedő országrészén feküdt. Az a körülmény, hogy Ajtony az ochridai bolgár patriarchátushoz kapcsolódott, arra mutat, hogy Ajtony politikailag Sámuel cár felé orientálódott.” (GyÖRFFY GyÖRGY: *A szávaszentdemeteri görög monostor...*, 333—334.)

⁸⁹ SZÉKELY GyÖRGY: *A történeti István király*, 5.; ua.: *Gemeinsame Züge...*, 64.; MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GyÖRGY (szerk.): i. m. 54. SZÉKELY azonban eme — úgy véljük, helyes — interpretáció ellenére is bolgár-kereszténynek minősíti Ajtonyt (*A történeti István király*, 4.).

⁹⁰ Ua.: *Gemeinsame Züge...*, 66.

⁹¹ SRH II. 492. Az eseményt kronológiailag először VÁCZY PéTER (*Gyula és Ajtony*, 500—502.) hasznosította, szinte kizárólagosan erre építve az 1003-as datálást.

„nyelvkivágás” motívuma) kapcsán szerepel.⁹² Az a tény, hogy Gyula valóban történeti személyiség,⁹³ még nem jelenthet alapot a monda elfogadására. Újabb irodalmunk — jogosan — tetemes idővel az események után keletkezett, meseszerű „rárakódás”-nak tartja a legendában a kivágott nyelv motívumát,⁹⁴ azaz éppen ez a mesemotívum szól (az Oroszlános helynévhez fűzött névmagyarázó mondával együtt) a legenda Ajtony-történetének egykorú vagy közelkorú keletkezése ellen.⁹⁵ Márpedig „mivel a nyelv kivágás kiküszöbölésével Csanád vezértársának, Gyulának a szerepe is kiesik a legendából”,⁹⁶ ezért a későbbi nyelv kivágási mesemotívum Gyulája, illetve pontosan: e Gyulának Ajtony elleni háborúja sem tekinthető történeti ténynek. A mondaképzésre talán az adhatott alapot, hogy az Ajtony elleni hadjárat hadvezére, Csanád, Gyula rokona volt.⁹⁷ A monda egyrészt Csanád hadjáratához kapcsolta — az Ajtony területén éppen a közös törzsi eredet miatt is ismert — Gyulát, másrészt — jellegzetesen mondai módon — elvettette az idő és a történeti események logikáját: a legalább 25 évvel korábban leverte Gyulát felvonultatta Ajtony ellen. Egyébként önmagában is valószínűtlen, hogy az 1003-ban Istvánnal opponáló s vele szemben csatát veszítő Gyula még ugyanazon évben tegnapi ellensége oldalán, annak kegyét hajhászva harcolt volna, hogy azután rövid idő múlva Istvánnal végleg szembe helyezkedve lengyel szolgálatba álljon. Ezt a fordulatot — amely lélek-

⁹² A Gyula-epizód mondajellegét senki nem vonta kétségbe (l. HÓMAN BÁLINT: *A honfoglaló törzsek megalapítása*, 113.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. 178.), s különösen miután HELLER BERNÁT (*A Csanádmonda főeleme*, Ethnographia, 1916., 161—168.) kimutatta — a már korábban ismert keleti megfelelések mellett — a motívum ismeretét az ókori Hellászban, VÁCZY PÉTER is kénytelen volt elismerni ezt, de ez nem gátolta koncepciójában: „A kivágott nyelv meséjének monda-jellege tagadhatatlan, de ez még korántsem jelenti azt, hogy benne minden csak — monda. Történeti személy mindjárt az esemény főszereplője, Gyula. A mondaképződésre pedig kétségkívül az adott alkalmat, hogy Gyula a győzelmet Ajtony felett magának követelte.” (VÁCZY PÉTER: *Gyula és Ajtony*, 500—501.)

⁹³ Amikor VÁCZY (l. az előző jegyzetben) erre hivatkozik, nyilvánvalóan vét egyrészt saját — néhány lappal előbb — helyesen megfogalmazott nézete ellen [„a hagyomány valahogy úgy dolgozik, mint a rossz kivonatoló: az eseményeket, melyek más-más időben játszódtak le, az egyszerűség kedvéért mintegy egymásba tolja” (VÁCZY PÉTER: *Gyula és Ajtony*, 489.)], másrészt megfélekedzik a mondaképződés általános törvényéről is. A mondában ti. nem minden képtelenség, sőt, mindig van valamelyes reális magva — jóllehet ezt gyakran torzán tükrözi.

⁹⁴ HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, 161.

⁹⁵ IFJ. HORVÁTH JÁNOS: *A Gellért-legendák forrásértéke*, 76. HORVÁTH éppen ezért — MACARTNEY nyomán — a legenda Ajtony-történetét egy, az események motiválásához már mesés elemeket is felhasználó, szóbeli történeti énekből származtatja (uo. 79.). KULCSÁR PÉTER (i. m. 9—10.) egy, közvetlenül az események után keletkezett történeti éneket tesz fel forrásul, mely tartalmazta az oroszlán álombeli megjelenését, Ajtony fejének elküldését, a nyelv kivágását stb. Az ének datálása KULCSÁRNál kétségtelenül téves, hiszen „amíg egy történeti eseményhez ilyen mesés elem is hozzátapad, ahhoz meglehetősen nagy idő szükséges.” (IFJ. HORVÁTH JÁNOS: *A Gellért-legendák forrásértéke*, 76.)

⁹⁶ HORVÁTH: uo. Érdekes, hogy HORVÁTH JÁNOS ezt a lehetőséget (Gyula történetileg igazolható személye miatt!) eljti.

⁹⁷ Anonymus szerint (SRH I. 50.) Csanád I. István „nepos”-a (azaz nyilván unokatestvére) volt, de semmiképpen sem apai, hanem anyai ágon, Sarolt révén. Eszerint Csanád a Gyulák családjába tartozott. Minderre l. uo. 50. old. 3. jegyz. (PAIS DEZSŐ jegyzete.)

tanilag is valószínűtlen — természetesen egy nyilvánvalóan késői mese-
motívum nem magyarázhatja meg. Ha viszont kiiktatjuk a legendából a
történeti eseményekre hosszú idő múltán ráakódott mondai elemet
s vele együtt az István oldalán, Ajtony ellen hadakozó Gyula alakját,
akkor nemcsak Gyula politikai pályájának ez az indokolatlan, váratlan
fordulata küszöbölődik ki (Gyula mindvégig megmarad István ellenfél-
nek), hanem az Ajtony-kronológia is helyrebillen.

Néhány szerző⁹⁸ érvként használta fel az Ajtony-hadjárat 1003 tájára
datálásában Querfurti Brunónak a „fekete magyarok” teljes megkeresz-
teléséről szóló, 1008 körüli írt levelét.⁹⁹ Az adatot erős kritikával kell ke-
zelnünk. Annyi látszik csak bizonyosnak, hogy maga Querfurti Bruno
Magyarországon nem ért el sikert a térítésben.¹⁰⁰ Viszont teljesen bizony-
talan, hogy hol, milyen területen kell keresnünk a „fekete magyarok”-
at.¹⁰¹ Ha Ajtony népét látnánk is bennük, Bruno ama híradása — maga
is megjegyzi: hallomásból tudja —, hogy 1008-ra teljesen a keresztény
hitre tértek, ellenkezik a több hírcsatornán át egybeötvöződő, egységes
képpel.¹⁰² Ha a „fekete magyarok” valóban Ajtony népét jelentik, s ha
igaz is volna Querfurti Bruno 1008 körüli tudósítása teljes krisztianizá-
lódásukról — ami persze képtelenség —, akkor is érthetetlen lenne, hogy
egy egyházilag előkészített, keresztény országrészben miért váratott volna
magára több mint 20 évig az egyházmegyei keretek megszervezése, a csa-
nádi püspökség megalapítása.

⁹⁸ Így pl. GYÖRFFY GYÖRGY: *A szávaszentdemeteri görög monostor...*, 334.
old. 39. jegyz.

⁹⁹ AUGUST BIELOWSKI: *Pomniki Dziejowe Polski* (Monumenta Poloniae His-
torica), tom. I., Warszawa, 1960., 225—226.: „Audivi etiam de nigris Ungris ad
quos, quae nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis
nostri — quod deus indulgeat — cum peccato magno aliquos cecarent; quod
conversi omnes facti sunt christiani.”

¹⁰⁰ Uo. 224. L. még VOLF GYÖRGY: *Első keresztény térítőink*, Bp., 1896., 18.

¹⁰¹ PAULER GYULA (i. m. 395. old. 88. jegyz.) Erdélybe, KARÁCSONYI JÁ-
NOS (*A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997—1095*, Oradea—
Nagyvárad, 1926., 32.) a Dráva mentőre, HÓMAN (HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ
GYULA: i. m. 178.) Csongrád vidékére és attól délkeletre, GALLA FERENC (*Szent
István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai*, SZIE I., 320.) a
Tisza—Maros—Körös-közbe, BALANYI GYÖRGY (*Szent István mint a magyar
keresztény egyház megalapítója és szervezője*, uo. 352.) és BÓNIS GYÖRGY (i. m.
127.) a Tiszántúlra, GYÖRFFY GYÖRGY (*Az Árpád-kori Magyarország történeti
földrajza*, I., 573.) Bihar megyébe helyezi őket. A „fekete magyarok”-at VÁCZY
PÉTER (*Gyula és Ajtony*, 502.) és SZÉKELY GYÖRGY [MOLNÁR ERIK—PAM-
LÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 51.] Gyula és Ajtony népével
azonosítja. De van olyan nézet is, mely szerint nem Magyarországon kell keresni
őket [MARCZALI HENRIK: *A vezérek kora és a királyság megalapítása*, SZILA-
GYI SÁNDOR (szerk.): *A magyar nemzet története*, I. kötet, Bp., Athenaeum,
1895., 276.]

¹⁰² A Gellért-legendából (SRH II. 493—495.) tudjuk, hogy Ajtony területének
nagy tömegű pogányait Gellérték térítették meg, márpedig a csanádi püspökséget
1030-ban alapították. Ez tehát a nagyméretű térítés „terminus post quem”-je. Sőt,
a Deliberatio-ból az is ismeretes, hogy ez a folyamat még a 40-es évek elején is
tartott [IGNATIUS COMITIS DE BATTHYAN: *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis
scripta, et acta hactenus inedita*, Albo-Carolinae, MDCCXC. (a továbbiakban: Deli-
beratio), 99., 212.]. L. még BALANYI GYÖRGY: i. m. 352.; BÓNIS GYÖRGY:
i. m. 127.

Egészen nyilvánvalóan Ajtony leverésének 1003-ra datálása ellen szól a marosi sószállítás. A legenda elmondja, hogy Ajtony hatalmat bitorolt magának a Maroson érkező királyi só felett, öröket állított a folyó mellé a Tiszáig, és mindent megvámolt.¹⁰³ A 11. század elején tehát már legalábbis a tordai sóterület¹⁰⁴ (de lehet, hogy a kolozs—dobokai is) a király kezén van. „Királyi birtokbavételük azonban nem különleges királyi jog alapján megy végbe, hanem a kérdéses területnek a királyi vár-birtokok sorába való illesztésével”,¹⁰⁵ azaz elfoglalásával. Megítélésünk szerint e részek 1003-ban, a Gyula elleni akció során kerültek a király kezére,¹⁰⁶ és a hatalomváltás, a sóművelő üzem királyi birtokba kerülése miatt nehezen képzelhető el a termelés olyan zavartalan folyamatossága, hogy Ajtony még ugyancsak 1003-ban rajtaüthetett a marosi sószállítványon.¹⁰⁷

Végso fokon — a legenda szövegéből — közvetlenül is igazolni tudjuk az Ajtony elleni háború és a csanádi püspökség alapítása időbeli kapcsolódását. Ezt bizonyítja az Ajtony-hadjárat leírását közvetlenül követő mondat: „miután Szt. István király látta, hogy országa a csatától elcsendesedett, Gellértet, isten szolgáját előhívta a remeteségből”.¹⁰⁸ Csanád és az immár püspökké tett Gellért személyes találkozására Oroszlánoson kerül sor, ahol az ispán lakomán látja vendégül a főpapot és tíz társát, akiket Csanád saját szekeren szállíttatott ide. Szinte érzékelhető, hogy Csanád „berendezkedése” csak kevéssel van előrehaladottabb stádiumban, mint az új egyházfő.¹⁰⁹ Hasonlóképpen tételünk igaza mellett szól az is, hogy Ajtony egyik özvegyét Gellért keresztelte meg. Az asszony utóbb Bech ispán felesége lett. Mivel ez a házasság az István államapparátusában fontos hivatalt betöltő Bech ispán „karrierje” szempontjából aligha számított jó ajánlólevélnek, és a bukott főnök közvetlen családjának a vagyoni helyzete sem alakulhatott túl kedvezően, feltételezhető, hogy a házasságnál az özvegy testi bájai is szerepei játszottak, tehát nemigen telhetett el hosszú idő Ajtony halála óta. (Egyébként az asszony megérte Gellért halálát is: az ő sírjánál gyógyul ki csoda folytán súlyos betegségéből.¹¹⁰)

Megítélésünk szerint Istvánnak Ajtony ellen vívott háborúja nem 1003 táján, hanem a 20-as évek végén, a csanádi püspökség 1030-as alapítását közvetlenül megelőző időben volt.

¹⁰³ SRH II. 489—490.

¹⁰⁴ PAULINYI OSZKÁR: *A sóregále kialakulása Magyarországon, Századok*, 1923—1924., 634. old. 1. jegyz.

¹⁰⁵ Uo. 634.

¹⁰⁶ L. fentebb, 47. jegyz.

¹⁰⁷ A legendából különben sem egyszeri rajtaütés olvasható ki, hiszen Ajtony is megszervezte a sószállítvány dezsmálását. GVÖRFFY különben a marosi só problematikájában is kitart elgondolása mellett: „valószínű, hogy István a sóbányák 1002—3-i megszerzése után 25 évig tényleg volt, hogy Ajtony akadályozza a sószállítást” (*A szászszentiméteri görög monostor...*, 334. old. 30. jegyz.). Ez legjobb esetben is csak argumentum ad publicum.

¹⁰⁸ SRH II. 492.: „postquam beatus Stephanus rex vidisset regnum suum a preliis quiescere, servum Dei Gerhardum revocavit de hermo.”

¹⁰⁹ Uo. 493. Ha Ajtony leverése 1003-ban történt volna, mindez — 27 évnyi intervallum után — nem volna természetes.

¹¹⁰ Uo. 505.

Mint láttuk, marxista történetírásunk Ajtony leverését államszervező harcnak minősítette, s egyszersmind Ajtony bukását a magyar államszervezés (Géza alatt meginduló) folyamatának befejezésével azonosította.¹¹¹ Csakhogy az irodalom ezt az 1003 körül, István uralkodása elején megsemmisített Ajtonnyal kapcsolatban szögezte le, s ilyen módon a magyar államszervezés munkálatainak végét — kimondatlanul is — a 11. század legelső éveire tette.¹¹²

Mivel eddig főként kronológiai kérdésekkel foglalkoztunk, félreérthetetlenül le kívánjuk ismét szögezni, hogy Ajtony leverését — a javasolt dátum-módosítás ellenére is — államszervező harcnak tekintjük. De az elmondottak alapján az a véleményünk, hogy a magyar államszervezés folyamatának záróvonala nem húzható meg a 11. század legelső éveinél, hanem ki kell azt tolnunk a 20-as évek végéig, végső fokon — egyelőre — 1030-ig.

¹¹¹ L. fentebb, 53. jegyz. Hasznos idézni egy-két véleményt: „A nagy lázadó vezérek leverése, az ellenük folyó harc befejezése jelentette tulajdonképpen az állam megszervezését.” (*Mo. tört.* 59.) A Géza alatti „győzelem azonban nem volt teljes; betetőzéséhez még szükség volt azokra a küzdelmekre, amelyeket István vívott uralkodásának elején (rövid fejedelmi működése és királyságának első évei folyamán) Koppánnyal, Ajtonnyal és Gyulával. Az államalapítás műve csak ez utóbbi harcokkal — a fejedelmi nemzetségen belüli ellenzék letörésével, azon kívül pedig a törzsi hagyományokra építő vagy hivatkozó szeparatista törekvések felszámolásával — tekinthető befejezettnek.” (ELEKES LAJOS: i. m. 35.)

¹¹² Ezzel kapcsolatban l. fentebb, 58. jegyz.

III. AJTONYTÓL VATAIG

Az Ajtony felett aratott győzelem öröme nem lehetett sokáig mentes a gond felhőtől. 1030-ban István fiatal Magyarországa még sikeresen szembeszállt II. Konráddal, és csatát nyert az expanzív német feudalizmus ellen, de a következő évben a halál fiatalon elragadta István fiát, a trón várományosát, Imre herceget. István új jelöltje Péter volt, akit a hadsereg élére állított.¹¹³ E jelölés felszínre hozta az addig — nyilván — a mélyben feszülő ellentéteket. Mindezekről az Imre halála utáni eseményekről a hivatalos udvari historikusok, a dinasztia mindenkori uralkodó ága érdekében író és átíró magyar krónikák csupán zavaros, de korántsem határozott politikai tendencia nélküli beszámolókat őriztek meg. Ma már világos, hogy Péter jelölése időben megelőzte Vazulék megmozdulását,¹¹⁴ melyről István kisebbik legendája tartott fenn adalékokat,¹¹⁵ illetve hogy a két esemény között logikai, oksági kapcsolat van. Helytelen azonban — megítélésünk szerint — a végső, alapvető okot Vazul félreállításában és sértődöttségében keresni. A források — szűkszavúságuk ellenére — adnak némi betekintési lehetőséget a Vazul-probléma kulisszái mögé. Mindenekelőtt kétségtelennek tűnik, hogy Péter jelölése nem kapitális ok, hanem csak ürügy volt Vazuléknak a szembefordulásra Istvánnal. Az indíték mélyebben, Vazul pogány velleitásaiban keresendő.¹¹⁶ S hogy Vazul merénylet-kísérlete nem csupán egyéni sérelmeiben, hanem éppen a félreállítása kapcsán felszínre törő egyéb ellentétekben leli magyarázatát, azt jól bizonyítja az, hogy négy ember szövetke-

¹¹³ *Legenda maior Sancti Stephani*, SRH II. 392.

¹¹⁴ Fordított kronológiára l. pl. HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 237.

¹¹⁵ SRH II. 399. A *Legenda minor* összeesküvőit Vazulékkal azonosítja KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent István király élete*, Bp., 1904., 105.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 236. stb. VÁCZY PÉTER (*A Vazul-hagyomány középkori kútjainkban*, Levéltári Közlemények, 1940—1941., 311—312.) inkább kétkedő állásponton van.

¹¹⁶ Vazul kereszténységének, illetve pogányságának kérdése régóta vitatott irodalmunkban. Ha Vazul formálisan — talán — keresztény is volt (neve mindenestre ezt látszik valószínűsíteni), de facto azonban feltétlenül pogány. Ezt olyan tényezők mutatják, mint az, hogy István mellőzte őt a trónutódlásnál, fiai közül Levente élete végéig pogány maradt, s — talán — András és Béla is csak külszavúan tért a keresztény hitre. Az István élete ellen törő négy előkelőre alkalmazott megjegyzés (*Legenda minor Sancti Stephani*, SRH II. 399.: „ipsi adhuc in perfidia cordis errabant”) is meggondolkodtató. Minderre l. HÓMAN BÁLINT: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum...*, 90.; DEÉR JÓZSEF: i. m. 45., 54.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 234—236.; DEÉR JÓZSEF: *Pogány magyarság — keresztény magyarság*, h. n., 1938., 109.; VÁCZY PÉTER: *A Vazul-hagyomány...*, 310—312.; SZÉKELY GYÖRGY: *A történeti István király*, 4.

zett István megölésére, azaz Vazul akciója nem egyéni. Az sem közömbös, hogy a merénylők — az udvar legelőkelőbbjei.¹¹⁷ Ez a tény pedig két irányban ad lehetőséget lényeges következtetések levonására: egyrészt azt jelenti, hogy a királyi udvarnál tartózkodó Vazul akciójában a hozzá hasonló helyzetű (tehát nagy hatalmú és pogány érzelmű) előkelőkre, azaz — feltevéseink szerint — a törzsi—nemzetiségi arisztokráciának látszólag a király előtt behódolt, belsőleg azonban oppozícióban maradt részére támaszkodott. Olyan réteg lehetett ez, mely elkerülte a „lázado vezérek” (a Géza alatt megtört törzsfők és az István által leverett Koppány, Gyula, Ajtony — s talán még mások —) sorsát, látszólag meghajolt a hatalmában egyre növekvő István előtt, de valójában — még a királyi udvarban is — „vezér” maradt, s az első kedvezőnek vélt pillanatban „lázado vezérré” vált. Bizonyos vonatkozásban nyitott kapukat döngeltünk, hiszen LEDERER EMMA is felfedte már, hogy István „apja öccsének, Mihálynak családjában — úgy látszik — a lázado vezérek hagyománya élt tovább. Ez vezethetett ahhoz, hogy unokafivérét, Vazult, megvakíttatta és megsüketíttette, hogy így az uralkodásra képtelenné tegye”.¹¹⁸ Emellett azt sem szabad elfelejtenünk, hogy István államszervező harcai jelentős mértékben defenzív jellegűek: az összecsapást — legalábbis a források megfogalmazása szerint — nem István provokálta.¹¹⁹ Teljes joggal feltehető, hogy István itt is hasonlóan járt el: Vazul és társai merénylete, vagy — talán — egy merényletnél tágabb kiterjedési körű összeesküvése szolgáltatott alapot Istvánnak a leszámolóshoz Vazulékkal. Az a tény, hogy Vazul és szövetségesei István megölésére törekedtek, mozgalmukat összekapcsolja a szintén István fizikai megsemmisítésére törő Koppány-féle akcióval.¹²⁰ Mi úgy véljük: Koppány és Vazul fellépésében nem csupán a cél, hanem a jelleg is azonos. Miként a Koppány-féle, a nemzetségi szabadok széles tömegére támaszkodó mozgalom vérbefojtása a fejedelmi nemzetségen belüli ellenzék — időleges — letörését jelentette, úgy a szabad pásztorok ereje helyett az udvarnál külsőlegesen beilleszkedő születési arisztokrácia „vezéreivel” szövetkező Vazul félreállítására is a fejedelmi ágon belül képviselt régi rend térszűkítése volt. Azaz Vazul — természetesen a harmincegynéhány év alatt bekövetkezett változásoknak megfelelően — éppúgy „lázado vezérnek” minősül, mint a régi rendet a fejedelmi törzsen belül érvényre juttatni akaró Koppány, vagy azt a maga törzsi területén képviselő Gyula és Ajtony.¹²¹

¹¹⁷ *Legenda minor Sancti Stephani*, SRH II. 399.: „quatuor nobilissimi palatinorum...”

¹¹⁸ *Mo. tört.* 68.

¹¹⁹ Koppány István területén — Veszprém körül — ütközött meg a fejedelemmel, a Gyula és Ajtony elleni háborút is megelőzte Gyula — közelebbről ismeretlen — „kellemetlenkedése”, illetve a marosi királyi sószállítás akadályozása Ajtony részéről.

¹²⁰ *Chron. Hung. comp. saec. XIV.*: „Cupan voluit... Sanctum Stephanum occidere...” (SRH I. 313.).

¹²¹ Ha talán nincs is igaza HÓMANNAK (HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 236.), amikor Vazul merénylet-kísérletét a királyölés pogány rítusának felélevenítésével kapcsolja össze, de az feltétlenül megfontolandó, hogy Vazul alkalmatlanul tételében Istvánt talán félelme is vezethette a levirátussal (Koppány!) rokon senioratus elvének érvényesítésétől (ELEKES LAJOS: i. m. 73.).

A Vazul-akció tényeiből másik irányban levonható következtetésünk István udvarára vonatkozik. Mint láttuk, a Vazul-féle merénylet vezetői az udvar előkelőségei közül kerültek ki, azaz nyilvánvaló: István udvara nemhogy korábban, de még az 1030-as években sem volt az a szilárdan keresztény beállítottságú s István politikájával mindenben — vagy legalábbis a lényeges kérdésekben — feltétel nélkül egyetértő és azt támogató, rendíthetetlen tábor, mint ezt a történeti irodalom eddig festett képe alapján gondolnánk. Állításunkat más oldalról is tudjuk bizonyítani: a nagyobbik István-legenda közli, hogy István halála előtt magához hívta a püspököket, valamint udvarának Krisztus nevével büszkélkedő előkelőit, és — a Péter trónöröklése ügyében tartott tanácskozás után — atyaián intette őket, hogy az igaz hitet tartsák meg.¹²² De miért kellett inteni őket, ha egyszer keresztények? Vagy azért, mert Krisztus hite igen gyenge hajtás volt még István udvarában is, vagy pedig azért, mert a de facto hívők mellett voltak csupán formális keresztények, azaz végeredményben pogány érzelműek is. Akár egyik, akár másik alternatíva igaz, kétségtelen: az 1030-as években István udvara semmiképp sem tekinthető homogénnek a feudális állam és „a törzsi hagyományokra építő vagy hivatkozó szeparatista törekvések”,¹²³ illetve a kereszténység és a pogányság életbevágóan fontos, lényegi kérdésében.

Ekkor került a királyi trónra Péter. A magyar krónikák olasz, illetve német származását hangsúlyozzák ki, és Gizella testvérének teszik meg — holott valójában, ha szüleit tekintjük, legalább annyira volt magyar, mint idegen.¹²⁴ Péter alakjáról a magyar krónikák olyan sötét, végletesen eltorzított képet festenek, amely ellentmondásban van a sok helyről — mozaiklapokként — összerakható, reá vonatkozó adatokkal.

Lássuk hát, mit tudunk Péter első uralkodásáról! Kétségtelen, hogy Péter István nőtestvérének a velencei Orseolo Ottótól született fia volt,

¹²² SRH II. 392.: „accersitis episcopis et primis palatii de Christi nomine gloriantibus... monuit eos paterne fidem orthodoxam servare.”

¹²³ ELEKES LAJOS: i. m. 35.

¹²⁴ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 322.: „...Petrum Alamanum vel potius Venetum, fratrem regine...” Ma már ismeretes, hogy a 11. század közepe egyes eseményeinek elmondásánál a magyar krónikákban egy igen határozott politikai tendenciájú, történéthamisító átszínezés félreismerhetetlen nyomai mutatkoznak. Amikor krónikáink Vazul megvakíttatását Gizellának tulajdonítják, amikor Pétert Gizella testvérének teszik meg, s ennek kapcsán elképzelhetetlenül sötét képet festenek róla, akkor Istvánt mentik fel a brutalitás súlyos vádja alól, s a Vazul-ág érdekképviselésében konstruálják át a történelmi folyamatot. Minderre l. MÁTYÁS FLÓRIÁN: *Magyar történeti problémák, Századok*, 1894., 405.; MARCZALI HENRIK: *A vezérek kora és a királyság megalapítása*, 306—307.; PAULER GYULA: i. m. 415. old. 156. jegyz.; HÓMAN BÁLINT: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum...*, 82., 91.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 241., 287—288.; VÁCZY PÉTER: *A Vazul-hagyomány...*, 310—318.; BERKOVITS ILONA: *A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában, Századok*, 1953., 83.; ELEKES LAJOS: i. m. 63. A Gizella-kép eredeti alakjára és utólagos átszínezésére, befejezésére értékes forrás Albericusnak az 1010. évre szignált bejegyzése (MG. SS. XXIII. 779.). Ezzel kapcsolatban l. HÓMAN BÁLINT: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum...*, 11—13. és LATZKOVITS LÁSZLÓ: *Alberik világkrónikájának magyar adatai* (Kolozsvári—szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 23. sz.), Szeged, 1934., 80—81.

s hogy trónra kerülése István jelölésével, jóváhagyásával történt.¹²⁵ Az is valószínű, hogy István megbízható hívei támogatták.¹²⁶ A korabeli felfogás szerint Péter éppen úgy az uralkodócsalád tagja volt, mint a Vazul-ág első uralkodója, I. András.¹²⁷

Ha rövid, hároméves uralkodásának pusztá adatait nézzük, úgyszólván semmi sem igazolja a magyar krónikákban vázolt portréját, ellenkezőleg, egy nagyszabású, fáradhatatlanul cselekvő uralkodói egyéniség vonásai bukkannak elő. A „belpolitikát” illetően: adókat vetett ki,¹²⁸ törvényeket alkotott,¹²⁹ pénzt veretett,¹³⁰ okleveleket adott ki,¹³¹ takarékosan, körültekintően gazdálkodott.¹³² Az egyházpolitika vonatkozásában: Péter kegyes volt az uralomra jutásakor itt járt montecassinói barátok iránt,¹³³ letett pozíciójáról két püspököt, akiket később sem helyeztek vissza,¹³⁴ pápai támogatást élvezett végig,¹³⁵ megalapította az óbudai káptalant,¹³⁶ megkezdte a pécsi székesegyház építését.¹³⁷ Külpolitikájáról szólva meg kell említenünk, hogy nemeslelkű magatartást tanúsított a lengyel uralkodó irányában,¹³⁸ németellenes, cseh orientációjú politikát folytatott,¹³⁹ délen pedig megszerezte Zárát.¹⁴⁰ Ha végigtekintünk az adatok — kommentár nélkül közölt — során, világossá válik, hogy a magyar krónikák Pétere a tények Péteréhez képest szinte felismerhetetlenre torzított kreatúra, több irányú célzatos, tudatos politikai tendenciák és koncepciók áldozata. Az egyéb adatokból elének lépő Péter — rövid uralkodása alatt is — nagyszabású, széles skálán mozgó, a feudális magyar állam kiépítése történetében feltétlenül jelentős szerepet játszó egyéniségnek látszik.¹⁴¹ Úgy tűnik, mindenben az istváni politika folytatója, sőt, bizonyos

¹²⁵ *Legenda maior Sancti Stephani*, SRH II. 392.; *Annales Altahenses maiores*, MG. SS. XX. 794.

¹²⁶ GOMBOS F. ALBIN: i. m. 512.; VÁCZY PÉTER: *A Vazul-hagyomány...*, 314—315.

¹²⁷ *Annales Altahenses maiores*, MG. SS. XX. 803. — L. még BARTONIEK EMMA: *A magyar királyválasztási jog a középkorban*, Századok, 1936., 359—360. old. 1. jegyz.

¹²⁸ *Chron. Hung. comp. saec. XIV.*, SRH I. 325.

¹²⁹ Uo.: *Annales Altahenses maiores*, MG. SS. XX. 795.

¹³⁰ HÓMAN BÁLINT: *Magyar pénztörténet 1000—1325*, Bp., MTA, 1916., 192.

¹³¹ KUMOROVITZ L. BERNÁT: *A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI—XII. század)*, Századok, 1963., 2.

¹³² *Annales Altahenses maiores* MG. SS. XX. 794. — L. még GOMBOS F. ALBIN: i. m. 580—581.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 246.

¹³³ MG. SS. VII. 674. A monostor krónikájában Péter — Salamon néven — a király (István) fiaként szerepel.

¹³⁴ *Annales Altahenses maiores*, MG. SS. XX. 795.

¹³⁵ Uo. 800.

¹³⁶ KARÁCSONYI JÁNOS: *Péter király és az ó-budai prépostság*, Századok, 1897., 291—297. Az értelmezett forrást l. KAROL MALECZYŃSKI: *Anonima tzw. Galla kronika czyli dzieje książąt i władców polskich (Pomniki dziejowe Polski, seria II. — tom II., Polska Akademia Umiejętności, wydawnictwa Komisji Historycznej nr. 89.)*, Kraków, 1952., 41—42.

¹³⁷ *Chron. Hung. comp. saec. XIV.*, SRH I. 343.

¹³⁸ KAROL MALECZYŃSKI: i. m. 42.

¹³⁹ PAULER GYULA: i. m. 78.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Azért kell ezt nyomatékosan hangsúlyoznunk, mert a történelmi köztudat, de még a marxista történetírás egyes képviselőinek Péter-képe is ellenkezik ezzel. (L. alább, a 245. jegyzetben.)

vonatkozásokban — talán — túl is lépett Istvánon.¹⁴² Befelé következetesen képviseli a feudális rendet, külpolitikájára pedig ekkor az a jellemző, hogy — az ország érdekeinek megfelelően — cseh szövetségben harcol az expanzív német törekvések ellen.¹⁴³

1041 őszen¹⁴⁴ váratlanul megdőlt Péter királysága, és a trónt István sógora, Aba Sámuel foglalta el. A magyar krónikák a Péter-ellenes mozgalom okát Péter német és olasz barátságával, zsarnokságával,¹⁴⁵ a német évkönyvek pedig Gizella sérelmeivel magyarázzák.¹⁴⁶ Nyilvánvalóan egyik ok sem fogadható el.¹⁴⁷ A magyar krónikák leírják, hogy a Péter-ellenes mozgalom szinte első lépése Vazul megvakításának megbosszulása volt.¹⁴⁸ Ebből az következnek, hogy a mozgalomban a Vazul-hívek is részt vettek. Mivel azonban VÁCZY PÉTER Vazul megbosszulásának meséjét — teljes joggal — a Vazul-fiak házi történetirója fantáziájának „rovására” írta,¹⁴⁹ nincs okunk a Péter-ellenes megmozdulásban — ilyen vagy olyan módon — a Vazul-fiak kezét látni.¹⁵⁰ Arra semmi nyom nem mutat, hogy az 1041. évi mozgalom alulról indult volna ki,¹⁵¹ tehát nyilván a Péterrel elégedetlen előkelők megmozdulásáról lehetett szó. HÓMAN az udvarban keresi őket,¹⁵² ELEKES viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy az „uralom-változás a kíséreték, a tanács, az előnyökkel járó vezető tisztségek cseréjét jelenti, ami a hatalom gyakorlásából kiszorított elemek tiltakozását váltja ki. A krónika ilyen zúgolódás emlékét jelzi, amikor különböző csúfnevek kíséretében megemlíti, hogy Péter németekkel és olaszokkal

¹⁴² Szemben KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁDdal (*A műveltség fejlődése Magyarországon*, I. kötet, Bp., 1880., 406.) le kell szögeznünk: krónikáinkból nem „az derül ki, hogy az adószedés a monarchia kezdete óta divatozott hazánkban”. Anélkül, hogy kizárnánk az István alatti adóztatás lehetőségét, megállapíthatjuk: forrásilag ez csak Péter koráról mutatható ki. L. még HÓMAN BÁLINT: *Kálmán király denár-adója. Az első állami egyenes adó* (Munkái. Magyar Középkor), 293. old. 12. jegyz. Péter adói — amint ez Kálmán adókiivetéséből következik — a szabadokat terhelhették, s ha ez igaz, akkor ezen adók a legradikálisabban siettették a magyarországi feudalizmus kialakulását, a szabadok lesüllyesztését.

¹⁴³ Péter német- és Velence-ellenes (Zárát éppen Velencétől szerezte meg!) külpolitikája önmagában is cáfolja a magyar krónikák ama tudósítását, mely szerint Péter itthon kizárólagosan németekre és olaszokra támaszkodott. [PAULER GYULA (i. m. 416. old. 165. jegyz.) ama nézete, hogy Péter — német háborúi ellenére is — lehetett ekkor a németek barátja, naiv.] Nincs ok annak feltételezésére, hogy Péter első uralma idején a király környezetében „udvarában”, azaz nagyobbik kíséretében lényegesen több idegen lett volna, mint István korában.

¹⁴⁴ Uo. 79.

¹⁴⁵ SRH I. 324—325.

¹⁴⁶ *Annales Altahenses maiores*, MG. SS. XX. 794.

¹⁴⁷ Péter német és olasz „barátságára” nézve l. fentebb, 143. jegyz.; erre, valamint Péter állítólagos „zsarnokságára” vonatkozólag l. GOMBOS F. ALBIN: i. m. 512., 569. Az altaichi évkönyvek „okát” illetően l. SZABÓ KÁROLY: *Péter és Aba* (Értekezések a történeti tudományok köréből, II. kötet 3. szám), Pest, 1872., 13. old. 1. jegyz.; GOMBOS F. ALBIN: i. m. 578.; VÁCZY PÉTER: *A Vazul-hagyomány...*, 308.

¹⁴⁸ SRH I. 325.

¹⁴⁹ VÁCZY PÉTER: *A Vazul-hagyomány...*, 309.

¹⁵⁰ Uo.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. 247. — Ha az eseményeket a Vazul-párt irányította volna, érthetetlen Aba trónra kerülése.

¹⁵¹ Az „alsóbb osztályok” kezdeményezését feltételezi GOMBOS F. ALBIN: i. m. 581., 582. old. 1. jegyz.

¹⁵² HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. 247.

vette körül magát”.¹⁵³ Megítélésünk szerint ez adja kezünkbe Aba trónra kerülésének, az 1041. évi mozgalom jellege helyes meghatározásának kulcsát.

A nagyobbik Gellért-legenda előadja, hogy Péternek az ország összes főurai (azaz nyilvánvalóan István „udvarának” tagjai) eskü alatt hűséget fogadtak.¹⁵⁴ Ez akár István életében történt még (ez a logikusabb, valószínűbb), akár halála után (a szöveg inkább erre enged következtetni), egy dolgot mindenesetre kétségtelenné tesz: azt, hogy Péter érdekében (illetve Péter számára) volt szükség az esküre, azaz az udvar nem minden tagja értett egyet Péter trónra kerülésével. Mi semmi esetre sem tartjuk véletlennek Aba Sámuel királlyá emelését. Ebben kétségtelenül szerepet játszott Istvánhoz fűződő rokon kapcsolata, talán nagyravágyása is,¹⁵⁵ mivel a mozgalom a Péterrel elégedetlen, a kíséretből, az „udvarból” kikerült előkelők megmozdulása volt, lehetséges, hogy Péter uralma alatt Aba Sámuel is háttérbe szorult. Ismeretes, hogy korábban — minden valószínűség szerint István alatt — Aba mint palotaispán (*comes pallacii*) tagja volt az udvarnak.¹⁵⁶ Azt is tudjuk, hogy a trónra jutott Abának egyik fő támasza, segítője egy Viske (Wisce) nevű előkelő (*princeps*) volt — a hasonlóképp előkelő Toyzlauval és Pezlivvel együtt.¹⁵⁷

Viske Viska (Visca) néven¹⁵⁸ még egyszer előkerül a történelemben, méghozzá Péter második uralma alatt mint a Gyula-fiakkal (Bojával és Bonyhával) Péter ellen, a Vazul-fiak visszahívásáért tevékenykedő főurak (*magnates*) egyike, illetve nemes (*nobilis*).¹⁵⁹ Miután Viske mindkét ízben Péter-ellenes szerepet játszik, ez arra enged következtetni, hogy jelentős sérelmet szenvedhetett Pétertől; ez viszont alig lehetett más, mint kiszorulás a hatalom közvetlen irányításából, azaz kényszerű távozás a királyi udvarból. Hasonlóképpen képzeljük el a Gyula-fiak helyzetét is. Idézzük csak a magyar krónika szövegét: „Viska, Boja és Bonyha voltak ezek a főemberek meg egyéb atyafiságuk: ezek folyton sóhajtozva és nyögve várták az alkalmas időt, mikor hozhatják vissza Magyarországra. Andrást, Bélát és Leventét; minden erejükkel azon voltak, hogy visszadják az országot Szent István király nemzetségének, aki szerette és fel-

¹⁵³ ELEKES LAJOS: i. m. 74.

¹⁵⁴ SRH II. 500.: „Post quem Petrus in regem coronatus est, cui... omnes regni principes fidelitatem sub iureiurando spondissent...”

¹⁵⁵ Pl. HÓMAN (HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 247.) elsősorban ebben látja a mozgalom okát.

¹⁵⁶ Legenda maior Sancti Gerhardi, SRH II. 500.

¹⁵⁷ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 326.

¹⁵⁸ Viske és Viska azonosságára l. SZABÓ KÁROLY: i. m. 39.; KISS LAJOS: *Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen, Hadtörténelmi Közlemények*, 1891., 51.; MARCZALI HENRIK: *Magyarország története az Arpádok korában (1038—1301)*, SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *A magyar nemzet története*, II. kötet, Bp., Athenaeum, 1896., 39.; JAKUBOVICH EMIL: *Viska, Stojzló és Pécel*, Magyar Nyelv, 1927., 232.; DEÉR JÓZSEF: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*, 60.; VÁCZY PÉTER: *A Vazul-hagyomány...*, 310. old. 14. jegyz.

¹⁵⁹ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 336.

magasztaltatta őket.”¹⁶⁰ A Gyula-fiak, valamint Viske tehát — a krónikából kitetszőleg — tagjai voltak az istváni kíséretnek, „udvarnak”, ahonnan Péter tette ki őket. Csak így érthető epekedő vágyódásuk az istváni állapotok után.

Joggal tehető fel a kérdés, miért következett be mindez, azaz miért hajtott végre Péter változtatásokat a nyilván Istvántól örökölt „udvar” összetételén. A választ két irányban kereshetjük. Egyrészt — mint fentebb kimutattuk — István udvara korántsem minősíthető az államszervező folyamat, az állam kialakítása és erősítése lényegbe vágó kérdéseiben egyöntetűen pozitíve állást foglaló, szilárd bázisnak. Másrészt érdekes következtetéseket vonhatunk le a Péter udvarából kiűzött Gyula-fiak és Aba pártállásából a kiűzetés okaira is. Boja és Bonyha az 1003-ban levert lázadó vezér, Gyula fiai voltak.¹⁶¹ Anonymus a következőket jegyzi meg róluk: „az erdöntüli földet Tuhutum ivadékai egészen Szent István király idejéig birtokolták, sőt tovább is birtokolták volna, ha a kisebbik Gyula a két fiával, Biuiával és Bucnával együtt hajlandó lett volna keresztény lenni, és nem cselekedtek volna¹⁶² mindig a szent király ellenére, amint ez majd a következőkben szóba kerül”.¹⁶³ (Sajnos, Anonymus ígért folytatása elmaradt.) A szövegből kétségtelen: a Gyula-fiak — legalábbis a 11. század legelején — pogányok, atyjuk lázadó vezéri hagyományait követik. Későbbi megkeresztelkedésük elképzelhető ugyan, de Péter alatti fellépésük pogány reminiscenciákat sejtet: ama tények, hogy a Péter-ellenes mozgalomban rokonságuk (nyilván tágabb családi ismeretek miatt, vagy még inkább: programcélok érdekében) is részt vett, illetve hogy ügyüket — Péterrel, a feudális uralkodóval szemben — a pogány hajlandóságú Vazul-fiak kezébe tették le, erre mutatnak.¹⁶⁴ Nem akar-

¹⁶⁰ Uo.: „Erant autem isti magnates Visca, Bua et Buhna et alii eorundem cognati, qui semper cum suspiriis et gemitibus expectabant opportunum tempus, quando Andream, Belam et Leuentam possent reducere in Hungariam, et regnum generi Sancti Stephani regis, qui eos dilexerat et exaltaverat, omnibus viribus suis restituere laborabant.”

¹⁶¹ VÁCZY PÉTER: *Gyula és Ajtony*, 482. A Gyula-fiakat KARÁCSONYI JÁNOS (*Bua és Bucna*, Századok, 1901., 772–773.) — indokolatlanul — dunántúliáknak tartja. Személyüket JAKUBOVICH EMIL (i. m. 240.) — tévesen — Stojszlóval (Toyzlau) és Pécellel (Pezli) azonosítja. Elméletének cáfolatát l. LEDERER EMMA: *A feudalizmus kialakulása...*, 96.

¹⁶² PAIS DEZSŐ (*Magyar Anonymus*, Bp., 1926., 55.) egyébként igen szép Anonymus-fordításában „nem cselekedett volna”-t ad, amivel az adatot csak a „kisebbik” Gyulára szűkíti le. A szövegben „non fecissent” áll!

¹⁶³ SRH I. 65.: „terram Ultrasiluanam posteritas Tuhutum usque ad tempus sancti regis Stephani habuerunt et diutius habuissent, si minor Gyla cum duobus filiis suis Biuia et Bucna Christiani esse voluissent et semper contrarie sancto regi non fecissent, ut in sequentibus dicitur.”

¹⁶⁴ E tények, illetve következtetések fenti nézetünkkel nagyjából hasonló eredményre vezették több történészünket. MÓRICZ BÁLINT DEZSŐ (*Magyarország harcai Németország ellen a királyság első félszázadában*, Bp., 1909., 33.) a Gyula-fiakat a pogányság mozgalmá első szervezőinek minősíti; hasonlóképpen MARCZALI HENRIK (*Magyarország története*, 68.) is a pogány párt élére helyezi őket. DEER JÓZSEF (*A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*, 60.) szerint Boja és Bonyha talán régi törzsi birtokuk visszaszerzését várták Péter elűzésétől. HÓMAN (HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. 251.) felteszi, hogy a Gyula-fiak mozgalmában részt kaptak a száműzött hercegek pogány hajlamú barátai is.

ván elébe vágni alább tárgyalandó megállapításainknak, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Aba Sámuel sem tartozhatott az istváni udvar politikailag legmegbízhatóbb magvához.

Mindezekből az a lényeges megállapítás adódik, hogy Péter — noha kétségtelenül támaszkodott az istváni udvarra (illetve annak egy, a feudalizmussal egyetértő, Buda és Sebös nevével fémjelezhető részére) — szerkezeti változtatásokat hajtott végre azon saját politikai céljai, a feudalizmus erősítése érdekében. Kiszórta onnan az új rend, az új hit potenciális és valóságos ellenségeit, s helyükre a maga feltétlenül megbízható — részben talán idegen eredetű — embereit állította.¹⁶⁵ Végső fokon tehát arról van szó, hogy István nagyobbik kíséretében a feudális rend és ideológia valóságos vagy színlelt elfogadása alapján bizonyos egyensúlyi helyzet alakult ki az udvar három alkotórésze, az újonnan felemelkedett hivatali, a régi születési, valamint a hospes-arisztokrácia között. Péter katalizátorszerű működése nyomán az ellentétek nyíltan kirobbantak. Az új király egyrészt eltávolította a csak külsőlegesen beilleszkedett elemeket, akik főként a születési arisztokráciához tartoztak. Másrészt a megüresedett pozíciókba zömmel a feudalizmust eredendően igenlő hospes-arisztokrácia tagjait ültette. Ezzel a korábbi egyensúly megbomlott, eltolódott a hivatali, illetve hospes-arisztokrácia javára. A kormányzat így a korábbinál következetesebb, gyorsabb feudalizálódás motorjává lett. Péter fellépése tehát polarizálta az erőket: az új rend lappangó ellenfeleit nyíltan áttaszította az ellenzék táborába. Saját erői megfogyatkoztak ugyan, de megbízhatóbbakká váltak.

SZÉKELY GYÖRGY úgy véli, hogy „a császár erőinek Csehországban való lekötöttsége nyilván megkönnyítette a Péter elleni magyarországi mozgalom sikerét, hozzájárult Aba Sámuel királyságához”.¹⁶⁶ A fentiek alapján e megállapítás nem látszik igazolhatónak. Péternek III. Henrik „védőszárnyai” alá kerüléséről elűzése (1041) előtt nincs adat. A bukott király — megítélésünk szerint — szükségszerűen a feudális német ural-

¹⁶⁵ A fejlettebb nyugati feudalizmus segítségét — személyi vonatkozásokban — már István (s talán előzőleg Géza) is igénybe vette. Péter még tovább lépett: hozzá mert nyúlni a hazai törzsi—nemzetségi arisztokrácia tagjainak még meglévő udvari pozícióihoz, és ezért a „türelmetlenségéért” királyságával fizetett.

Valószínű, hogy a korábban hazaiak által betöltött, de most megüresedett országos tisztségekre is állított olyan idegeneket, akik végig akarták és tudták járni Péter „gyorsított” útját. Ez lehet talán a magyarázata annak, hogy a Péter-ellenes mozgalmak (1041-ben és 1046-ban is) „nemzeti” jelleget vettek fel. Péter ellenzékének ideológiájára éles fényt vet a magyar krónika egyik nem kielégítően magyarázott helye. Szöveg szerint (Péter szájából hangzik el, hogy — ha egészsége (az idő) engedi, akkor — az ország összes bírait, századosait és tizedeseit, valamint falubírait (villicos) németekből állítja ki (SRH I. 324). Ez — nyilván — nem Péter programja lehetett, hanem az udvarból már kitiszított előkelők — „nemzeti” érzelmekre, illetve a pozíciók veszélyeztetettségére apelláló — demagóg propagandája a tömegek megnyerése érdekében. A kor „nemzeti” problémáira, „nemzeti” ellentéteire l. MOLNÁR ERIK: i. m. 144—150.; ua.: *Ideológiai kérdések a feudalizmusban*, Történelmi Szemle, 1961., 271—272.; ua.: *Nemzet és haza* [Előadás a Szegedi Akadémiai Napok (1961. május 18—19.) keretében], az MTA Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XI. kötet (1961), 102.

¹⁶⁶ SZÉKELY GYÖRGY: *Kapcsolatok a kelet európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11—14. században*, Hadtörténelmi Közlemények, 1954., 1. szám, 144.

kodóhoz, korábbi ellenfeléhez menekült. Kényszerű emigrációja színhe-lyeül nem választhatta sem Lengyel-, sem Oroszországot, ahol az éppen az ő királlyá jelölésével kapcsolatban elbukott Vazulnak a fiai éltek; a cseh orientációjú külpolitikát folytató Péter számára oly logikusan adódó Csehország sem jöhetett számításba, hiszen ennek hercege éppen akkor-tájt, 1041 őszén hódolt be III. Henriknek.¹⁶⁷ Nem maradt tehát más lehe-tőség, mint sógora, Babenbergi Adalbert örgróf területén keresztül Német-országba mennie, magát Henrik császár támogatásába ajánlania.

Mielőtt Aba Sámuel uralkodása — sokat vitatott — kérdéseinek tár-gyalására térnénk, tanulságos lehet kitekintést tenni Gellért püspök egyetlen fennmaradt, hiteles művére, a *Deliberatio*-ra.¹⁶⁸ A munka kelet-kezését KARÁCSONYI JÁNOS¹⁶⁹ nyomán úgyszólván kizárólagosan 1046 nya-rára datálták.¹⁷⁰ KARÁCSONYI-nak és követőinek kapitális érve az 1046 nyári kelettel kapcsolatban az, hogy a műben „félreismerhetetlen” utalás talál-ható az 1046. évi Vata-féle ún. „pogánylázadásra”.¹⁷¹ Mint ismeretes, Gellért püspök a Vata nevéhez kapcsolt mozgalom áldozata lett, s — mivel e megmozdulás datálásában semmi nyom sem mutat 1046 őszénél előbbre¹⁷² — ez a rövid időköz már önmagában is valószínűtlenné teszi, hogy a fenti utalás az 1046. évi őszi mozgalomra vonatkoznék. Így Gellért nem írhatta művét 1046-ban. Ezt a szöveg is alátámasztja. Nagy törté-neti forrásértéke miatt idézzük a vonatkozó részt: „Ó, jaj, most sokan nyüzsögnek az egyházban . . . , és senki nincs, aki ostobaságaikkal szembe-szállna. Ó, hányról érzem, hogy az ördög fia, akiknek nem szólhatok; ebben az időben nálunk vak indulattól ösztönöztetve valamennyien káro-molták nemcsak az isteni szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem magát az isten fiát, a Jézus Krisztust, a mi urunkat is. Eddig még soha nem hallott eretnekség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szo-kás szerint az egyház javára tett felajánlásokat. Ne gondold, szeretett testvérem, hogy ez az üldözés és eretnekség kisebb a régieknél! Hitemre és az igazságra vallom: erőszak kényszeríti őket arra, hogy túrhetetlen

¹⁶⁷ PAULER GYULA: i. m. 80.

¹⁶⁸ A *Deliberatio*-ra vonatkozó irodalmat l. IBRÁNYI FERENC: *Szent Gel-
lért teológiája*, SzIE I., 495. old. 2. jegyz.; BODOR ANDRÁS: *Szent Gellért Deli-
beratio-jának főforrása*, Századok, 1943., 173—181.; HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-
kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, 110. old. 2. jegyz. Feltétlenül hiteles
voltára l. KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent-Gellért püspök müncheni kódexe*, Magyar
Könyv-szemle, 1894., 10—13.; ZOLTVÁNY IRÉN: *A magyarországi benzés iroda-
lom a tatárjárás előtt* (a vonatkozó rész SÖRÖS PONGRÁC munkája). PRT I., 378.
Legutóbb REDL KÁROLY (i. m.) foglalkozott a *Deliberatio* problémáival.

¹⁶⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei*, 198—
199., 215.

¹⁷⁰ Így ZOLTVÁNY IRÉN: i. m. 380.; FENCZIK ISTVÁN: *Szent Gellért helye
a filozófia történelmében*, Bp., 1918., 41.; HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latin-
nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, 111.; BÓNIS GYÖRGY: *Válasz Váczy Péter
„Néhány kérdésére”*, Századok, 1959., 503. Óvatosabban fogalmaz IVÁNKA ENDRE
(i. m. 19.), aki István halála utánra és SZÉKELY GYÖRGY (*Gemeinsame Züge*,
64.), aki Gellért élete alkonyára (am *Lebensabend*) teszi a mű keletkezését. REDL
(i. m. 214.) 1044—1046-ról ír.

¹⁷¹ *Deliberatio*, 98—99.

¹⁷² Semmi nem igazolja ACSÁDY IGNÁC (*A magyar birodalom története*, I.
kötet, Bp., Athenaeum, 1903., 123.) nézetét, mely szerint a „pogány” mozgalom 1046
tavaszán tört ki, s a nyár folyamán egyre terjedt.

hazugságokat szórjanak isten papjaira. Az ördög gonoszsága pedig megcselekedte azt az egyet, amire képes volt, ti. elvette mindazt, amire isten törvénye szerint megtanítottuk a boldog megvilágosultsághoz újonnan sereglőket. Mindnyájan szinte egyhangúlag tagadják a test feltámadását: ennél a bűnnél semmi nagyobb bünt nem lehet elképzelni e földön. Eltiltanak bennünket már a szőlástól is, holott püspök a nevünk, adó alá is vetnek bennünket, akikre az isteni parancs egy egész világot bízott. Mert egyeseknek, ha nem csalódom, az a szándékuk, hogy a Methodus-félék közreműködésével az egyház hatalma és tekintélye nálunk is végre valahára az eretnekek kénye-kedve szerint teljességgel meggyengüljön. Miért van ez? Hiszen megmondtam: mert az ördög fiai, akik a sötétség hatalmasságai, uralkodnak és parancsolnak mindenütt.”¹⁷³ E rész tartalmi szempontból sem vonatkozhat az 1046 őszen kirobbant Vata-féle mozgalomra, azaz Péter második uralma idejére, hanem csakis Aba Sámuel királyságára. Újabban HORVÁTH JÁNOS is hasonlóképpen vélekedik: ez a rész arra az időszakra utal, amikor „a főpapság befolyása az országos ügyek irányításában háttérbe szorult, sőt szavukat sem hallgatták meg”, azaz Aba idejére.¹⁷⁴ A *Deliberatio*-ban több olyan helyet is találunk, amely kétségtelenül Aba Sámuel uralkodására vonatkozik. A *Deliberatio* egyes részei és Gellértnek a legendából, illetve krónikából ismert, Aba-ellenes fellépése között szövegszerű, logikai megfelelések és párhuzamok vonhatók.¹⁷⁵ Így a fent idézett résznek Aba idejére való vonatkoztatása kézenfekvő.¹⁷⁶ A *Deliberatio* BATHYÁNY-kiadása éppen itt közli a margón: „Tempora Ovonis describuntur.”¹⁷⁷ Bár SÖRÖS PONGRÁC a kiadásnak a kódex szövegével való egybevetésekor megállapította, hogy ez a margó nélküli jegyzet nincs meg a kéziratban,¹⁷⁸ a csak korai külföldi forrásokban előforduló Ovo (= Aba) névalak erősen meggondolkodtató. A kérdésre csupán a kódex megtekintése adhatna végleges és megnyugtató választ.¹⁷⁹ Ettől függetlenül is — úgy véljük — megállapítható: Gellért püspök *Deliberatio*-ja semmi esetre sem keletkezhetett 1046 nyarán; a fent idézett részlet — a mű több más helyével együtt — Aba Sámuel uralkodására vonatkozó adatokat tartalmaz. Ilyen módon a *Deliberatio* hiteles forrásként használható fel Aba Sámuel időszakára.

Történeti irodalmunk Aba-képe meglehetősen ellentmondásos. Egyesek — részben vagy egészben — az istváni nyomokon haladó, az istváni

¹⁷³ *Deliberatio*, 98—99.

¹⁷⁴ IFJ. HORVÁTH JÁNOS: *A Gellért-legendák forrásértéke*, 44.

¹⁷⁵ *Deliberatio* 264—265. és 36. L. KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei*, 198., 156. old. jegyz.; HAJDU TIBOR: *Sz. Gellért „Deliberatio” cz. művének méltatása*, PRT I., 396.; FENCZIK ISTVÁN: i. m. 27. old. 3. jegyz.

¹⁷⁶ Nincs adatunk arra, hogy Gellért szemben állt volna Péterrel, viszont kétségtelen, hogy végig oppozícióban volt Aba Sámuellel.

¹⁷⁷ *Deliberatio*, 98.

¹⁷⁸ SÖRÖS PONGRÁC: *Collatio codicis olim Frisingensis, nunc Monacensis cum editione comitis episcopi Battian*, PRT I., 582.

¹⁷⁹ A kódexet Münchenben őrzik. Sajnálatos, hogy mikrofilmje tudomásunk szerint nem található meg Magyarországon, legalábbis ez irányú érdeklődésünk az Országos Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár Mikrofilmtárában nem járt eredménnyel.

hagyományok alapján álló uralkodót,¹⁸⁰ mások a hatalmat a tömegek érdekében gyakorló, a nép által csodás hőssé, vértanú-szentté avatott királyt látják benne,¹⁸¹ van, aki a feudális frakcióharcok egyik exponenseként ábrázolja: nem volt sem a lázadó vezérek, Koppány és társai utóda, sem a későbbi nagy „pogánylázadások” vezetőinek előfutára.¹⁸²

Aba Sámuel a kabar törzs vezetője, István sógora,¹⁸³ István udvarában magas pozíciót betöltő palota- (nádor-) ispán volt, de Péter mellőzte. A trónra egy reakciós színárnyalatú, úri palotaforradalom ültette.¹⁸⁴ Ez a tény kettős irányban határozta meg Aba Sámuel tevékenységét. Egyrészt — belpolitikailag — szerkezeti átalakításokat hajtott végre Péter udvarán, kitette onnan elődje, tehát a gyors állami és társadalmi előrehaladás híveit, s betette, illetve visszahelyezte azokat, akik részint személyes hívei voltak, részint pedig — különböző okok miatt — szemben álltak Péterrel. Nyilvánvaló, hogy ez a tény önmagában elhatározó jelentőségű az Aba-kép helyes felvázolásában: akkor, amikor Aba Sámuel eltávolítja a feudalizmus legkövetkezetesebb híveit a közvetlen vezetésből, saját trónra kerülésének és uralmának logikájából adódóan, de nyilván egyéni elképzeléseinek realizálásaképpen is, teret nyit az antifeudalizmus különböző erői számára. Másrészt — külpolitikájában — a belpolitika folytatásaként harcokat vív Péter, illetve protektora, III. Henrik császár ellen. E hadjáratokhoz hadseregére volt szüksége. Tudjuk, hogy István király Pétert még életében a hadsereg élére állította,¹⁸⁵ ilyen módon tehát Péter és a hadsereg kapcsolata nemcsak Péter uralkodásának három évére vonatkozatható. Szinte bizonyosra vesszük, hogy ezt a hadsereget Aba csak nehezen használhatta fel éppen Péter ellen. Így érthető, hogy Aba Sámuel — egyáltalán a harc felvétele, valamilyes katonai bázis megteremtése érdekében — „a külső veszély ellen szükségképpen a harcos szabadokra támaszkodott”.¹⁸⁶ Ezt a bázisteremtő akciót szolgálta — nagyrészt — Péter adóinak és törvényeinek eltörlése. Ezek az intézkedések csak bevezető lépések voltak a Péter által a feudalizmus érdekében létrehozott rendelkezések felszámolásának útján. A folytatással egy ideig várnia kellett. Amikor Aba 1043 őszén — kedvezőtlen feltételek mellett — békét kötött a császárral, tehát uralmának külső zavaró és korlátozó

¹⁸⁰ DEÉR JÓZSEF: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*, 59.; MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 56.

¹⁸¹ MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 153—154.; KARDOS TIBOR: *Adatok és szempontok a magyar dráma kezdetéhez*, Filológiai Közöny, 1957., 312—313.

¹⁸² *Mo. tört.* 68—69.

¹⁸³ Feltétlenül Aba Sámuel és általában az Aba (kabar) törzs nagy hatalmára utal, hogy a rendkívül céltudatos házassági politikát folytató Géza egyik leányát Aba kapta nőül, s ezzel rokonságba került a magyar és környező uralkodóházakkal.

¹⁸⁴ A magyar krónikák (SRH I. 324.) Aba trónra kerülésében szerepet tulajdonítanak a püspököknek is. Itt — valószínűleg — a Péter által elmozdított két főpapról lehet szó, akiknek visszahelyezése érdekében Aba sikertelen lépéseket tett (Annales Altahenses maiores, MG. SS. XX. 795.), de semmi esetre sem az egész püspöki karról.

¹⁸⁵ Legendae maior Sancti Stephani, SRH II. 392.

¹⁸⁶ MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 56.

tényezői látszólag megszűntek, hatalma külpolitikailag stabilnak tűnt, belpolitikailag visszakanyarodott az aktív kezdeményezés útjára.¹⁸⁷ A magyar krónikák elmondják, hogy Aba úgy vélte: minden közös az urak és a szolgák között. Az ország nemeseit megvetve mindig paraszttal és nemtelennel vállalt közösséget.¹⁸⁸ Igazat kell adnunk HÓMAN BÁLINT-nak, hogy Aba Sámuel pogányul tobzódott a királyi hatalom birtokában.¹⁸⁹ Ennek igazolására feltétel nélkül hiteles bizonyító anyagot szolgáltat a *Deliberatio*. Fent idézett részlete kétségtelenné teszi, hogy Aba királysága alatt a politikai értelmű és célzatú pogányság ült trónt. Az a benyomásunk támad, mintha intézményesített rendszer, nagyon határozott, tervszerű cselekvés juttatta volna magas pozíciókba a pogányságot. Aba nyilvánvalóan szabad mozgást biztosított a népi erők számára (erre utal az isteni szertartások, az egyház, a papok káromlása, a test feltámasztásának tagadása), de ugyanakkor maga is az antifeudalizmus élvonalába tartozhatott. Nyilván királyi utasításra történt az egyháznak [birtokokban, illetve szolgákban (torlók, dusnokok)] tett felajánlások visszakövetelése (és — talán — visszavétele),¹⁹⁰ a király politikájával szemben álló püspökök mellözése¹⁹¹ és adó alá vetése.¹⁹²

Történeti irodalmunk — joggal — feltételezte, hogy Aba Sámuel bázisa fokozatosan gyengült.¹⁹³ Uralkodása elején sem támogathatta természetesen az uralkodó osztály egésze, hanem annak csak egyik, Péter alatt sérelmeket szenvedett része, illetve saját családjának (törzsének?) előkelői. Az uralkodó osztály kezdetben Aba mellett álló része később fokozatosan elhidegült a királytól. Ez akkor és olyan mértékben következhetett be, amikor és amilyen mértékben Aba a népre, azaz a fegyveres szabadok tömegeire támaszkodott a külpolitikai akciókon kívül a belpolitikában is. Az uralkodó osztály Aba melletti jelentős részének elpár-

¹⁸⁷ Ezt a logikai és időbeli összefüggést a magyar krónikák is tisztán tükrözik (SRH I. 329.).

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. 287. A történeti irodalom — hagyományosan — kereszténynek minősíti Abát, l. SZABÓ KÁROLY: i. m. 25.; MARCZALI HENRIK: *Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301)*, 14.; PAULER GYULA: i. m. 79.; SZÉKELY GYÖRGY: *Kapcsolatok a kelet európai népek harcaiban...*, 144. Ez a megállapítás kétségtelenül a magyar krónikák ama hirdetésére támaszkodik, mely szerint Aba Sámuel kolostoralapító volt (SRH I. 332.). Ezzel szembeállítható, hogy Abáék a pápa kiátkozta (*Annales Altahenses maiores*, MG. SS. XX. 800.), hogy Gellért — s talán még több püspöktársa is — éles oppozícióban volt Abával. Mindebből arra lehet következtetni, hogy Aba Sámuel legfeljebb csak de iure lehetett keresztény, ez azonban — mint a szintén kolostoralapító Ajtony, valamint Vazul példája mutatta — nem jelentett sokat, illetve távolról sem determinálta a politikai állásfoglalást.

¹⁹⁰ Irodalmunkban korán felbukkan (l. pl. SZABÓ KÁROLY: i. m. 24.), hogy — a magyar krónikák szerint — Aba a földközösség, illetve a nemzeti tulajdon visszaállítására törekedett, de konkrét bizonyító anyag nem állt rendelkezésére. Úgy véljük, e célok megvalósítása nemcsak az egyházi, de a világi javak vonatkozásában is a fenti módon indulhatott el.

¹⁹¹ Ez magyarázhatja Gellért különösen izzó gyűlöletét a király ellen. L. még *Deliberatio*, 264—265.

¹⁹² Nagyon jellemző, hogy az az Aba Sámuel, aki eltörli Péternek — nyilván a népre, a szabadokra kirótt — adóit, maga veti tributum alá az egyháziakat.

¹⁹³ KISS LAJOS: i. m. 37.; SZÉKELY GYÖRGY: *Kapcsolatok a kelet európai népek harcaiban...*, 144—145.

tolása¹⁹⁴ szoros kapcsolatban van az intenzívebben a népre támaszkodó politika előtérbe kerülésével. Ilyenformán a bázisszűkülés — melyről azonban csak az uralkodó osztály szféráiban beszélhetünk, míg a nép esetében nyilván fordított folyamatról: a bázis kiszélesüléséről van szó — oka az uralkodó osztály és a nép ellentétével magyarázható. Ez a megállapítás érdekes következtetések levonására nyújt lehetőséget. Mivel a Péterrel opponáló s Aba „kormányába” beálló főurak egy része visszariad a következetesen népi, a régire törekvő politika elfogadásától, s inkább újra Pétert választja, ez azt jelenti, hogy Péter ellenzékét nem lehet homogénnek nyilvánítanunk. Egy részük — ha még nem is értett mindenben egyet Péterrel — annyira előrehaladhatott a feudális uralkodó osztályhoz való asszimilálódás útján, hogy több féltékenyalója volt az új pusztulásától, mint amekkora reménye fűződött a régi visszatéréséhez.¹⁹⁵ Viszont az is kétségtelennek látszik, hogy Aba Sámuel (és nyilvánvalóan vele együtt még mások is: így a Péterrel szemben a pogány érzelmű Vazul-fiakban bízó Viske és a Gyula-fiak) Péter ellenzékének szélsőséges szárnyához tartozott.

Mindezek alapján Aba Sámuel semmiképp sem lehet István műve folytatójának tekinteni, hanem a „lázado vezérek” egy új, „korszerűbb” típusa képviselőjének kell tartanunk.¹⁹⁶ Osztjuk MOLNÁR ERIK véleményét: „Aba Sámuel a dolgozó tömegek törekvéseit képviselte, amelyek a földközösség visszaállítására, tehát a magánföldtulajdoni rend és az ezzel kapcsolatos állami rend megszüntetésére irányultak.”¹⁹⁷ Mindenesetre annyit feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy ez bizonyos mértékig ellentmondásosan jelentkezik, hiszen Aba Sámuel — végső fokon — mégis király, s mint ilyen pénzt is veret.¹⁹⁸ Mindez azonban — úgy véljük — nem homályosíthatja el a lényegét: Aba Sámuel a népi elemek, a pogány vagy pogány érzelmű szabad pásztorok, végeredményben a törzsiség expo-

¹⁹⁴ Erre félreérthetetlen utalások olvashatók a magyar krónikákban: ezt bizonyítja Aba csanádi vérengzése és még inkább az, hogy a császárhoz menekülők — nyilván magukról szólva — elmondják: Aba megveti a nemeseket, akik királlyá tették őt (SRH I. 329—330.).

¹⁹⁵ L. fentebb, 27. old.

¹⁹⁶ Nyilvánvalóan — Vazulhoz hasonlóan — Aba Sámuelnél sem a „lázado vezéreknek” a saját részhatalmuk fenntartására vonatkozó igényét kell hangsúlyoznunk, hanem azt, hogy e „lázado vezérek... a szabad fegyveresekre támaszkodva, a nemzeti társadalom ideológiájának hirdetésével akarták megakadályozni a fejlődést, akarták lehetetlenné tenni az állam megszervezését.” (Mo. tört. 58.) Ilyen megvilágításban viszont mind Vazul, mind pedig — különösen — Aba Sámuel „lázado vezérnek” minősül. Az ő támadásuk nem a perifériákról indul a centrum ellen, hanem a központot belülről kívánják megsemmisíteni.

¹⁹⁷ MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 153. — Legújabbban ELEKES LAJOS (i. m. 73.) úgy foglalt állást, hogy István után egyik „király sem öhajtottta felszámolni az államot és a kialakuló osztályrendet, sem annak támaszát, az egyházi szervezetet; a lesüllyedő szabadok, a pogány lázadások részesei azonban nem egytől — Aba Sámueltól, I. Andrástól — valami ehhez hasonlókat vártak”.

¹⁹⁸ HÓMAN BÁLINT: *Magyar pénztörténet 1000—1325*, 192.

nense¹⁹⁹ az államisággal szemben, s így a magyar feudalizmus fejlődése történetében kétségtelenül negatív, retrográd szerep, értékelés illeti meg.

A csatát veszített Aba, amint ezt a német források tartalmazzák, a győztesek kezére került, s a visszatérő Péter király, a magyar és német urak bosszúja oltotta ki életét.²⁰⁰ Ez önmagában is arra figyelmeztet, hogy Péter alatt megkezdődött a véres leszámolás Aba s az antifeudalizmus híveivel.

Péter második uralkodásáról — a bajor törvénnyel való „megajándékozás” adatát kivéve²⁰¹ — nincsenek külföldi híreink, de ez még nem jelentheti azt, hogy a magyar krónikák Péterrel szemben erősen elfogult, ellenséges beállításának hitelt adjunk.²⁰² Történeti irodalmunk különös nyomatékkal emlegette, hogy Péter német „szuronyok” védelme alatt jött vissza az országba. Mi inkább azt hangsúlyoznánk: Péterrel a feudalizmus tért vissza Magyarországra. Belpolitikai téren úgyszólván csak egy adat áll rendelkezésre, ez is közvetett módon utal csupán Péter második uralmára: a Vata-féle mozgalom résztvevői Pétert adóival együtt halálra kívánják.²⁰³ Ebből nyilván az következik, hogy Péter visszatérte után ismét kivetette az adókat. Ez az egy adat arra mutat, hogy nem szükséges semmi politikai vonalvezetésbeli cezúrát feltennünk Péter két királysága között.²⁰⁴ Bizonyos tényezők — közvetve — megerősítik azt a feltevést, hogy nem csupán személyében, de politikai állásfoglalásában, koncepciójában is azonos Péterrel van dolgunk. Mindenekelőtt erre mutat kíméletlen leszámolása Abával, illetve a Gyula-fiak mozgalmával. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Péter 1041—1044 között a magyarországinál fejlettebb feudális viszonyok között élt III. Henriknél.²⁰⁵ Jóllehet bemutatta saját és országa hűbéri hódolatát a császárnak, ami „nemzeti” szem-

¹⁹⁹ Hogy a néptömegek is annak érezték, bizonyítja az, hogy a nép Abát avatta szentjévé, talán éppen a hivatalosan szentté avatott István ellenében. L. MÓRICZ BALINT DEZSŐ: i. m. 26.; MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 154.; BERKOVITS ILONA: i. m. 95. Közismert, hogy Istvánról nem maradt fenn hasonló népi mondánk. Ez ismét azt bizonyítja, hogy a társadalmi haladás objektív iránya és a nép, a szabadok szubjektív igénye a 11. században nem esett egybe, s közvetve azt is, hogy István az előbbinek engedelmeskedett, Aba pedig az utóbbit szolgáltatta.

²⁰⁰ *Annales Altahenses maiores*, MG. SS. XX. 800.

²⁰¹ *Herimannus Augiensis*, MG. SS. V. 125.

²⁰² Mint pl. DEÉR JÓZSEF: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*, 60.

²⁰³ SRH I. 338—339. Meg kell említenünk, hogy GERÉB LÁSZLÓ szép fordítása, melyet többször felhasználtunk, éppen az adókra vonatkozó passzust mellőzi. [*Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről* (Monumenta Hungarica III.), Magyar Helikon, 1959., 113.]

²⁰⁴ Érdekes, hogy még azok is, mint pl. GOMBOS F. ALBIN (i. m. 584—585.), akik Péter első uralmának tárgyalásánál többnyire függetleníteni tudták magukat a magyar krónikák világosan tendenciózus, nyíltan Péter-ellenes értékelésétől, s ennél fogva ezen időszakra viszonylag reális Péter-portrét adtak, a király második országlásánál nem tudtak szabadulni azok hatásától, s átvéve krónikáink ábrázolását, visszataszító Péter-képet koholtak, éles határvonalat húzva a két uralkodás közé.

²⁰⁵ Németországi tartózkodására vonatkozóan: egy viszonylag kései (15. századi) forrás (Theodoricus Engelhusius *Chronicon-ja*) szerint 1042-ben részt vett Goslarban III. Henrik egy zsinatán (GODEFRIDI GVILIELMI LEIBNITII: *Scriptorum Brunsvicensia illustrantium* tomus secundus, Hanoverae, MDCCX., 1085.). Ez arra utal, hogy Péter németországi éveit politikai aktivitásban tölthette.

pontból bizonyára negatívum, de a német „szuronyok” jelenléte más vonatkozásban, az Abáékkal való leszámolás, a feudalizmus ügye előrehaladásának kérdésében másként ítélendő meg.²⁰⁶ Nem szabad azt gondolni, hogy Pétert második országlása idején már csupa idegen vette körül. Nyilván visszakerültek tisztségükbe a korábban végig vele tartó, esetleg vele is emigráló, illetve a később — Aba alatt — hozzá menekülő magyar urak. Visszaállította az egyház, a püspökök Aba alatt megtépázott tekintélyét, befolyását. A hazai etnikum Péter udvarában való képviseltetésére illusztris példa a Vataék által meggyilkolt Szolnok ispán. A német etnikum aránya a közvetlen vezetésben — a német befolyás intenzív volta miatt — emelkedhetett. A bevezetett bajor törvény „az uralkodó osztály vagyoni és hatalmi állásának a megvédésére szigorúbb és részletesebb intézkedéseket tartalmazott, mint Szent István jogrendszere.”²⁰⁷ Péter tehát másodikibeni uralkodása alatt is a régi kíméletlen ellenségének és az új következetes, de türelmetlen hívének ítélhető meg.

A magyar krónikák 1044—1046 között három Péter-ellenes mozgalomról adnak számot. Közülük időben legkorábbi a Viske és a Gyulafiak vezette megmozdulás volt, amely — mint fentebb kimutattuk — pogány reminiszcenciákat hordozott magában.²⁰⁸

A második összeesküvést krónikáink Csanádra helyezik, s elmondják, hogy itt gyűltek össze a bajokat látva Magyarország nemesei, s követeket küldtek Oroszországba Andrásához és Leventéhez, megüzennék nekik, hogy az egész ország hűségesen várja őket, s esküvel erősítették meg, hogy mihelyt Magyarországra lépnek, az összes magyarok egyöntetűen hozzájuk özőnlenek, és hatalmuk alá vetik magukat.²⁰⁹ Az a tény, hogy az összeesküvés színhelye, Csanád, egyszersmind Gellért püspöki székhelye, többeket arra indított, hogy Gellértet az összeesküvés tagjának vagy fejének tegyék meg.²¹⁰ Ez azonban nem valószínű. Gellért feltétlenül Péter híve (minden erre mutat, illetve semmi nem szól ez ellen). Mivel pedig a „csanádi” összeesküvés és a Vata-mozgalom kitérése között a krónika nem mutat jelentősebb időkülönbségre, s mivel tudjuk, hogy ez utóbbi időpontban Gellért Fehérvárott tartózkodott,²¹¹ talán már csak azért sem vehetett részt a püspök az összeesküvők tanácskozásain (ha egyáltalán értesült róluk), mert nem volt Csanádon. Mivel semmi nem int óvatosságra a csanádi színhellyel kapcsolatban, s mert azt is tudjuk, hogy Csanád földrajzilag igen közel esik a Vata-mozgalom fő fészkehez,

²⁰⁶ MOLNÁR ERIK (*A magyar társadalom története...*, 154.) is úgy véli, hogy „Péter második uralkodása alatt az osztályrend intézményeinek védelmét megszigorították.”

²⁰⁷ Uo. L. még SZÉKELY GYÖRGY: *Kapcsolatok a keleteurópai népek harciban...*, 146.; MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 56.

²⁰⁸ Így a mozgalom kitérése okául sem a német hűbér szegényére, sem arra a feltevésre nincs szükség, hogy az „urak reményeikben ismét csatlakoztak” (*Mo. tört.* 69.). A megmozdulás állítólagos „nemzeti” jellegére l. fentebb, 165. jegyz.

²⁰⁹ SRH I. 337.

²¹⁰ JUHÁSZ KÁLMÁN: *A csanádi püspökség története...*, 74.; HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, 311.

²¹¹ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 339.; *Legenda maior Sancti Gerhardi*, SRH II. 501.

a problémát csak úgy tudjuk megoldani, ha feltesszük, hogy Vataék elfoglalták a püspöki székhelyet. Mindenesetre emellett szól az a körülmény, hogy a „csanádi” összeesküvők tudták: ha a Vazul-fiak az ország területére lépnek, az „összes” magyarok egyöntetűen hozzájuk özönlnek. Ezt pedig Vataéknál jobban, biztosabban senki nem tudhatta.²¹² S valóban, amikor a Vazul-fiak: András és Levente Magyarországra, az Aba által épített Újvárhoz érkeztek, csapatostul özönlött hozzájuk a magyar sokaság — Vata vezetésével.²¹³

²¹² Nem ront érvünk erején az összeesküvők „nobiles” elnevezése sem, hiszen tudjuk, hogy krónikáink Koppányt és Gyulát „dux”-nak (SRH I. 312., 314.), a Gellért-legenda pedig Ajtonyt „princeps”-nek nevezi (SRH II. 489.). Más szempontból sem valószínű, hogy a „csanádi” összeesküvők külön csoportot képeztek. Miután a Vazul-fiak 1041-ben és 1044-ben szóba sem kerültek a trónutódlásnál, kifejezetten valószínűtlen, hogy 1045—1046-ban három mozgalom is az ő nevüket tűzze zászlajára.

²¹³ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 337—338.

IV. A VATA-FÉLE LÁZADÁS

Ha az 1046. évi²¹⁴ ún. „pogánylázadás” problematikáját vizsgáljuk, alapvetően fontosnak tartjuk a mozgalom vezetője, Vata személye kérdésének tisztázását.

A magyar krónikák „Vatha de castro Belus”-a²¹⁵ — különösen földrajzilag — sokáig talányt jelentett a kutatók számára. Elsőként ORTVAY TIVADAR figyelmeztetett, hogy Vata területe — birtokai alapján — nem Trencsén megyében, hanem a Tiszántúlon keresendő.²¹⁶ A kérdés — szerintünk — végleges tisztázásában KARÁCSONYI JÁNOS szerzett nagy érdemeket. Kimutatta, hogy Belus valószínűleg a Becus (~ Bekus) elírása, illetve hogy a Vata személynevet kedvelő Csolt-nemzetség békési eredetű, s ilyen módon Vatát a Csolt-nem őséinek és békési „illetékességűnek” tette meg.²¹⁷ Társadalmi helyzetét illetően úgyszólván egyhangú vélemény alakult ki: bár nevezték „a belusi vár urának”,²¹⁸ „főúr”-nak,²¹⁹ „főember”-nek,²²⁰ „nemes”-nek,²²¹ az irodalom egyetértett — kimondatlanul is — abban, hogy Vatát a társadalom felső rétegében kell keresnünk. Megítélésünk szerint GYÖRFFY GÖRGY jutott el az igazsághoz, amikor helyes premisszákból (a Csolt-nem Vatától származott, szállásterülete Békés megye volt, illetve a „honfoglalás után a magyar nemzetségek az egész

²¹⁴ Történeti irodalmunk általában — helyesen — 1046-ra, illetve pontosabban: 1046 őszére datálja a mozgalmat. Ez a közelkorú altaichi évkönyvek (MG. SS. XX. 803.), illetve a feltétlenül egykorú Herimannus Augiensis (MG. SS. V. 126.) tudósításából kétségtelen. A datálást alátámasztja a tihanyi apátság alapító oklevelének (BÁRCZI GÉZA: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951., 12.) és Radó nádor oklevelének (FEJÉR: CD I. 397.) a kelte. Noha ez utóbbi oklevél nem mentes a gyanútól, sőt actuma és datuma minden valószínűség szerint 14. századi (erre l. GYÖRFFY GYÖRGY: *A szávaszentdemeteri görög monostor...*, az MTA Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, III. kötet, 1953., 90. és 90. old. 186. jegyz.), ez csak annyit jelent, hogy a 14. század „történeti memóriája” is erre az időre tette a mozgalmat, illetve András trónraléptét.

²¹⁵ SRH I. 338.

²¹⁶ ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása...*, II. fele, Bp., 1892., 500—501.

²¹⁷ KARÁCSONYI JÁNOS: *Békésvármegye története*, I. kötet, Gyula, 1896., 37., 177—178.; ua.: *Békésvármegye története*, III. kötet, Gyula, 1896., 38.; ua.: *A magyar nemzetségek...* I., 379—383.

²¹⁸ HORVÁTH MIHÁLY: *A kereszténység első százada Magyarországon*, 337.; vö. KISS LAJOS: i. m. 52.

²¹⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek...* I., 383.; vö. KEPP FRI-GYES GUSZTÁV: i. m. 45.

²²⁰ PAULER GYULA: i. m. 91.

²²¹ HÓMAN BÁLINT: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*, 99.

magyar szállásterületen várakat választottak központul”²²²) helyes végkövetkeztetést vont le: Békés vára a nemzetségfőé, Vataé volt.²²³

GYÖRFFY úgy véli, hogy Vata nemzetségének területe egybeeshetett a középkori Békés megyével, mivel a Csolt-nem birtokai nem terjedtek túl a megye határán.²²⁴ A (13—14. századból származó) források részint megerősítik ezt,²²⁵ részint azonban kételyeket ébresztenek a megállapítás helyességére; olyan nyomok bukkannak elő, melyek arra engednek következtetni, hogy a Csolt-nem birtokai (s ebből következőleg talán Vata területe is) túlnyúltak Békés megyén keleti—északkeleti irányba.²²⁶ A Csolt-nem, illetőleg — ebből következően — a 11. századi Vata területe keleten Gyula, délen Ajtony domíniumával érintkezett.

Amikor a polgári történetírás alaptalanul egy „nemzeti” felkelés élére állította, s „nemzeti” hősként értékelte Vataé, kimondva vagy kimondatlanul magyar származásának nyilvánította. (Marxista irodalmunk e kérdést — érthetően — nem tette vizsgálat tárgyává.) Ismeretes, hogy a Konsztantinosznál megőrzött besenyő fejedelem-névsor a Csaban törzs vezetőjeként említi Bota (*τὸν Βατῆν*) nevét.²²⁷ A nyelvészeti elemzések szerint a török eredetű Bota (*Bata*) név szabályos megfelelője a magyarban a Vata név.²²⁸ De Bota és Vata között talán nemcsak nyelvészeti, de

²²² GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig...*, 34.

²²³ Uo. 34., 45—46.; ua.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I., 494.

²²⁴ Uo.

²²⁵ 1221-ben a Mehes falubeli békési várnépek (ciues) igaztalanul vádolják Solt fia Soltot (~ Csolt), hogy a vár Scilos nevű földjét a réttel és irtvánnyal, valamint a Fas nevű tó felerészével elfoglalta (KANDRA KABOS: *A Várad Regestrum*, Bp., 1898., 361. sz.); 1295-ben III. András és a budai káptalan emberei Bekis vár népei s a határtársak (köztük Vata fiai Chowlth és Emericus) jelenlétében Sandor comest Murul birtokába beiktatták (WENZEL: *ÁUO XII.*, 463. sz.); a Csolt-nemből származó Abránfyak 14. század végi birtokaira (ol Gerla, Veszé, Feyeram, Chaba, Megyer, Murul, Tarcsa, Faas, Magor, Mortunus teleke, Vesztheü) I. HAAN LAJOS: *Békés vármegye hajdana*, II. kötet (Oklevéltári rész. Diplomatarium Békessiensis), Pest, 1870., 31—33. (A Csolt-nem családfáit I. KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek...* I., 379—381.)

²²⁶ Bizonyos bihari várnépek (castrenses) ügyében a bíraskodó Smaragd comes mellett Vata fia Jula a pristaldus (*Várad Regestrum* 241. sz.); a Bihar megyei Kourongy falubeli Seraphin ügyében ura, Vata fia Jula bíraskodik (uo. 387. sz.); 1258—1259-ben (az évszámra I. KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek...* I., 380. old. 2. és 3. jegyz.) Watha fia Watha és Dénes fia Povsa a Kraszna megyei Wathasomlyowa (~ Bathasomliwa) nevű birtokból örök részüket eladták (*Hazai Okmánytár VI.*, 43., 58. sz.); 1271-ben az egri egyház kiváltságainak megállapításánál — többek között — a Zaránd megyei Cholthi Ábrahám comes is részt vett (FEJÉR: *CD V.* 1. 156.).

²²⁷ MORAVCSIK GYULA: *Biborbanszületett Konstantin...*, 166—167.

²²⁸ Erre I. NAGY GÉZA: *Árpád-kori személyneveink és az Osl nemzetség eredete*, Turul, 1891., 54.; NÉMETH GYULA: *A besenyők ismeretéhez*, Magyar Nyelv, 1922., 6—7.; Magyar Nyelv, 1931., 215.; NÉMETH GYULA: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 30. sz.), Bp., 1932., 8.; ua.: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós* (Bibliotheca Orientalis Hungarica II.), Bp.—Leipzig, 1932., 11—12.; PAIS DEZSŐ: *Jegyzetek Anonymushoz*, Magyar Nyelv, 1936., 126.; ua.: *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlékek* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. sz.), Bp., 1939., 34—35.; GYÖRFFY GYÖRGY: *Besenyők és magyarok* (Kny. a Kőrösi-Csoma Archivum I. kiegészítő kötetéből), Bp., 1940., 455.; *Egy magyar hangtani sajtóság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban* (PAIS DEZSŐ hozzászólása), Magyar Nyelv, 1956., 16.

történeti—etnikai kapcsolat is feltételezhető. Már ORTVAY megkockáztatta azt a hipotézist, hogy a Vata—Körögyi²²⁹ nemzetség területén sok besenyő telep volt.²³⁰ Ennek fő dokumentumát egy kései (18. századi?) átírásban fennmaradt 1365-ös oklevél IV. Béla-kori része szolgáltatja, mely szerint Béla király a Borsa nembeli Ugodnak és Opernek „*statuisset quondam Ecclesiam vacuum Nadany nomine, quae fuisset quondam in Cottu Bekes Bissinorum sitam*” [sita?].²³¹ Ennek alapján VADÁSZ PÁL arra a következtetésre jutott, hogy „Bíkis egyenesen besenyőmegye.”²³² GYÖRFFY GYÖRGY — nem kellőképpen indokolt — szövegmódosítási javaslatát, a lényegen ez keveset változtat: az adat mindenképpen a besenyők Békés megyei birtoklását mutatja, amit számos más tény is megerősít.²³⁴ A Sárrettvidék — tehát éppen a Vata—Körögyi-terület — „Magyarország egyik legkiterjedtebb besenyő szállásterülete” volt.²³⁵ GYÖRFFY is kiemeli, hogy itt kétségtelenül korai besenyő telepekről van szó.²³⁶

Más vonatkozásban feltételezésünk valószínűsége mellett szól a nagyszentmiklósi kincs egyik (21. számú) darabja. Anélkül, hogy lezárt, megoldott tényként kezeljék a kincs rendkívül bonyolult problematikáját, a felszínre vetődött magyarázatokat megkíséreljük szempontunknak megfelelően interpretálni. NÉMETH GYULA szerint a kincs besenyő eredetű, s mivel a rajta előforduló Βουτιουλ ζωαπαν-t ama Bota fiával azonosítja, aki Konsztantinosz szerint 889-ben a besenyők egyik fejedelme volt, a kincs egy részének feliratai 900—920 körül keletkezettek. A lelet olyan terület közvetlen közeléből került elő, ahol az Árpád-korban nagyobb besenyő telepek voltak.²³⁷

GYÖRFFY GYÖRGY szerint a ΖΟΑΠΑΝ (ΖΩΑΠΑΝ) a szláv zsupán méltóságnévvel azonosítható, s a Botaul név elvonás a Botaul Bojla 'Bojla fia

²²⁹ A Körögyiak nemes családjáról ISTVÁNFFY MIKLÓS tartott fenn — úgy tűnik — történelmi értékű monda-epizódot: a régi Körögyiak I. András idejében Szt. Gellért kegyetlen, gonosz halálát okozták. E dolog bizonyítéka, hogy amikor utódaik a szent tiszteletére emelt kápolnába bementek, magukat féken tartani nem tudván, „gyomruk megoldódott”. (NICOLAI ISTHVANFI: *Historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV.*, Coloniae Agrippinae, MDCXXII., 131.) A Bihar megyei Körögy falu birtokosai a 13. század elején a Csolt-nembeliek; l. fentebb, 226. jegyz.

²³⁰ ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása...* II., 502.

²³¹ Országos Levéltár Dl. 69.947 = OL. Dl. 74.575.

²³² VADÁSZ PÁL: *Bíkis—besenyő megye...*, Túrkeve, 1925., 34.

²³³ GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.*, 496. old. 23. jegyz.: „*eccl-m vacuum Nadany nomine, quae fuisset quondam Bissinorum, in C-u Bekes sitam*”.

²³⁴ Ezeket VADÁSZ PÁL (i. m. 31—41.) és GYÖRFFY GYÖRGY (*Besenyők és magyarok*, 424—425., 493—494.) állította össze.

²³⁵ GYÖRFFY: uo. 493. L. még ua.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.*, 496. — Itt kell megemlítenünk, hogy KNEZSA ISTVÁN egyébként kiváló munkájában (*Magyarország népei a XI-ik században*, SzIE II., 437.) a Dunántúl kivételével a besenyő telepeket csak elszigetelt szórványoknak minősíti a magyar lakosság tengerében, míg az általa és GLASER LAJOS által tervezett térkép (uo. 472—473-nál melléklet) a Körösök vidékén a besenyő lakosságnak semmi nyomát nem mutatja.

²³⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: *Besenyők és magyarok*, 494.

²³⁷ NÉMETH GYULA: *A besenyők ismeretéhez*, 7.; ua.: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*, 6—8., 24—25.; ua.: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, 11., 36.

Bota' névből, így Bojla (krassói) zsupánságát (= nemzetségfőségét) valószínűnek tartja a 10. században.²³⁸ Megítélésünk szerint GYÖRFFY elméletének több támadható pontja van (így a ZOAIAN ~ zsupán azonosítás, a krassói lokalizálás, az elvonás), ezért a NÉMETH GYULA-féle magyarázatot inkább elfogadhatjuk. Ez pedig azt jelenti, hogy a besenyők Bota vezette Csaban törzse a 889-et követő évtizedekben a Keleti Kárpátok bérci mögül nyugatra húzódott. Feltesszük: nem elképzelhetetlen, hogy ugyanez a besenyő etnikumú törzs továbbfolytatván migrációját, belekerült a 950-es évek halványan kitapintható magyarországi belső törzsi migrációjába (a Gyula-törzsrész erdélyi „honfoglalása”), s ennek hullámverése révén — vagy talán valamivel később, István idejében²³⁹ — eljuthatott 11. század közepi szállásterületére, a Sárrét vidékére, Vata területére. Ha fenti gondolatmenetünk, melyet magunk sem tekintünk minden oldalról kielégítően bizonyítottnak, megállja helyét, akkor nemcsak Vata és népe jelentős részének besenyő eredetére hívtuk fel a figyelmet, hanem sikerült fényt deríteni a 10—11. század kevésbé ismert belső migrációs folyamatára is. További kérdés, hogy a területi szomszédság külsődleges viszonylata mellett számolhatunk-e a keleti tartományok (Gyula, Ajtony és Vata „territóriumai”) között belső, tartalmi, részint politikai, részint etnikai kapcsolatokkal.²⁴⁰

Annyi azonban a fentiekől függetlenül is bizonyosnak látszik, hogy Vata nemzetségfő²⁴¹ volt, területe földrajzilag érintkezett Gyula és Ajtony domíniumaival, és Békés megyén kívül más, attól északkeletre, keletre elterülő vidékeket is magában foglalt.

Noha az ún. „pogánylázadásról” nem készült monográfia, a mozgalommal foglalkozó szerzők meglehetősen széles skálán mozgó elmélet-sort állítottak össze. Erősen eltérnek a vélemények a lázadás okának (okainak) megjelölésében. A polgári történetírás egyes képviselői a Vata-mozgalom kitörését a függetlenség elvesztésével, a német hűbérrel, végeredményben tehát a legbelsőbb én-ből fakadó „nemzeti” önérzettel kapcsolták össze.²⁴² Az állítás képtelensége kézenfekvő. A polgárság itt önnön-maga eszméit, ideológiáját vetítette vissza történetietlenül a 11. szá-

²³⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig...*, 596—598.

²³⁹ Talán egy jelentősebb István-kori besenyő bevándorlás elhalványult emlékét őrizi a kisebbik István-legendában a 60 besenyő története (SRH II. 398.). SZÉKELY GYÖRGY [MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 54.] is számol István korában a besenyők egyes töredékeinek bebo-csátásával.

²⁴⁰ Ha más gondolatmenet alapján ugyan és más eredményre jutva, de elvben hasonló irányban tapogatózott FEHÉR GÉZA [*A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. I. A görög feliratok megfejtése*, Archeologiai Értesítő 77. kötet (1950), 34—49.] is. FEHÉR pl. a lelet BOYHAA-jában Gyula fia Boját keresi (uo. 43. old. 63. jegyz.).

²⁴¹ Mivel nem érezzük magunkat hivatottnak a 10—11. századi törzsi, illetve nemzetségi, törzsfői, illetve nemzetségfői viszonyok és disztinkciók elvi kifejtésére, ezért — jobb híján — e vonatkozásban a korábbi irodalom hagyományosnak mondható terminológiáját használjuk.

²⁴² Pl. SZABÓ KÁROLY: i. m. 41—42.; MARCZALI HENRIK: *Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301)*, 38. Érdekes, ez a „nemzeti” szempont felszabadulás utáni marxista irodalmunkban is itt-ott felszínre bukkant, pl. SZÉKELY GYÖRGYNél (*Kapcsolatok a keleteurópai népek harcaiban...*, 146.), MADAY PÁLnál (*Békés megye városainak és községeinek története*, Békéscsaba, 1960., 32.).

zadba.²⁴³ A „nemzeti forradalom”²⁴⁴ elmélete legtöbbször konkrétan az „elnemzetietlenedett”, zsarnok, kéjenc Pétert jelölte meg okként a megmozdulásra.²⁴⁵ Nyilvánvaló, hogy e vélemények szorosan kapcsolódnak a magyar krónikákban tendenciózusan sötétre színezett Péter-kép elfogadásához. Polgári történetírásunk szívesen tette meg Vataékat a Péter és Aba alatt mellőzött szentistváni állameszme tudatos vagy öntudatlan bajnokaivá.²⁴⁶ Mások aláértékelték a mozgalom jelentőségét.²⁴⁷

Marxista történetírásunk a felkelés osztályjellegére mutatott rá,²⁴⁸ bár úgy érezzük, néhány elvi és konkrét kérdésben megállapításai kiegészítésre, helyenként korrekcióra szorulnak. GYÖRFFY GYÖRGY (aki elsőként mutatott rá Vata nemzetségsívi mivoltára, s ezzel — megítélésünk szerint — helyes vágányra terelte az egész mozgalom értékelésének kérdését) teljesen újszerűen határozta meg a felkelés okát: „Az államalapító király²⁴⁹ a várat (ti. Békést — K. Gy.) és megyéjének nagy részét elkobozta... E beavatkozás reakciója lehetett Vata lázadása, s a pogánysághoz való visszatérés számára azt jelentette, hogy ismét ő ült be Békés várába, s uralkodott a megye népe felett.”²⁵⁰ GYÖRFFY koncepciója alapján azonban megmagyarázatlan marad az a lényeges kérdés, hogy Géza és István megszervező tevékenységét miért követi a nemzetségsívi reakció oly nagy késéssel.

Úgy hisszük, amikor a mozgalom okát (okait) kutatjuk, és jellegét szeretnénk meghatározni, nem determinált dogmákból kell kiindulnunk, hanem a lázadás céljainak, körülményeinek, döntően pedig eseményeinek vizsgálatából.

Az irodalomban általánosan elterjedt felfogás szerint Vata és a felkelők is visszatértek a pogánysághoz, tehát korábban keresztények voltak. Ez a megállapítás a „szentistváni” mű tökéletes befejezettségéből indult ki: nem tudták elhinni, hogy a „kegyes király mindent elborító dicsfé-

²⁴³ A „nemzeti” kérdéssel kapcsolatban l. fentebb, 165. jegyz.

²⁴⁴ MARCZALI HENRIK: *Magyarország története*, 82.

²⁴⁵ PL. SZABÓ KÁROLY: i. m. 41. SZÉKELY GYÖRGY (*A történeti István király*, 7.) — egyebek mellett — „a hibát bűnre halmozó Péter”-ről és „jogtipró” voltáról beszél [MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 56.].

²⁴⁶ PL. MARCZALI HENRIK [*Magyarország története az Árpádok korában* (1038—1301), 41.] szerint Vataék „igazi Árpádot akartak királynak”.

²⁴⁷ HÓMAN BÁLINT pl. (*Szent István*, h. n., 1938., 309.) Vataékat „kis pogány töredék”-nek nevezi.

²⁴⁸ MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 154.; LEDERER EMMA: *Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon*, Századok, 1949., 83.; *Mo. tört.* 70—71.; MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 57.

²⁴⁹ GYÖRFFY újabban — nyilván a módosult Géza-kép hatására — alternatívaként István mellett Gézának is lehetőséget „juttat” Békés megye megszervezésében (GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.*, 494.).

²⁵⁰ Ua.: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig...*, 46.

nye”²⁵¹ nem világította be a hit ragyogásával egész Magyarországot. Ezt a szemléletet egyes későbbi, hazai források is bátorították.²⁵² A feltétlenül közelkorú, tehát hitelesebb kútfők nem erősítik meg e vélekedést. Láttuk, hogy Gellért püspöknek még az 1030—1040-es években is intenzív fértő tevékenységet kellett folytatnia egyházmegyéje területén, tehát Vataék szomszédságában.²⁵³ A magyar krónikák ama, feltétlenül korai (GERICS JÓZSEF szerint talán legkorábbi) részéből²⁵⁴ származó kivonat, mely szerint a keresztényeknek teljességgel tilalmas volt feleséget venni Vata és Janus nemzetségéből,²⁵⁵ szerintünk kielégítően bizonyít Vataék pogánysága mellett. Ha tudjuk azt, hogy az Árpád-ház egyik tagja (Vazul) még az 1030-as években is pogány reminiszcenciákat melengetett, hogy az 1040-es években, Aba idején Magyarországon még a pogányság bizonyos reneszánszával számolhatunk, hogy Vazul fia, Levente éppen ez idő tájt pogányként szállt sírjába,²⁵⁶ nem nehéz belátni: elvileg semmi olyan tényező nincs, ami kizárná Vata és népe pogányságát. Marxista történetírásunk egyes képviselői — megítélésünk szerint — túlságos nyomatékkel hangsúlyozták, hogy a lázadás elsősorban az egyház és annak ideológiája ellen irányult.²⁵⁷ E kérdés elbírálásánál, természetesen, figyelembe kell vennünk, hogy a mozgalmat megörökítő szerzők feltétlenül egyháziak voltak, akik nyilván saját szempontjaik érvényesítésére, illetve sérelmeik regisztrálására törekedtek. Ennek ellenére mind a hazai, mind a külföldi tudósításon átsüt, átvilágít a mozgalom világi, államellenes programja is: a Péter alatti adók eltörlése,²⁵⁸ hivatalviselők kivégzése.²⁵⁹

Nem kevésbé izgalmas kérdés a Vata nemzetségfő vezetésével Békés vidékéről kiindult mozgalom eseményeinek, atrocitásainak megvizsgálása. Kétségtelen, hogy Vataék műve volt Gellért marosvári (csanádi) püspök

²⁵¹ Vö. ELEKES LAJOS: i. m. 63.

²⁵² Amikor a magyar krónikák (SRH I. 337—338.) arról beszélnek, hogy Vata ajánlotta magát először az ördögnek, leborotváltatta fejét, és pogány módra három farkocsot eresztett, nyilván Vata korábbi kereszténységére engednek következtetni. I. András állítólagos „dekrétuma” [MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvényczikkek*, Bp., Franklin, 1899., 46.] megparancsolja, hogy a pogány szokást követők Krisztus igaz hitére térjenek vissza, s a kereszténység összes rítusa állíttassék helyre. Noha e „dekrétum” hitelességét illetően alapos kétegyeink vannak (tartalmi és nyelvi—stiláris anakronizmusok), arra kiválóan alkalmas, hogy a törvény-„töredék” szövegét közlő Bonfini (I. FÖGEL—B. IVÁNYI—L. JUHÁSZ: *Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades*, Lipsiae, Teubner, MCMXXXVI., II., 43.) és kora történeti frazeológiájára világosságot derítsen.

²⁵³ *Deliberatio*, 99., 212.; vö. fentebb, 102. jegyz.

²⁵⁴ GERICS JÓZSEF: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái* (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 22.), Bp., Akadémiai Kiadó, 1961., 67—68.

²⁵⁵ SRH I. 338.

²⁵⁶ *Chron. Hung. comp. saec. XIV.*, uo. 344.

²⁵⁷ LEDERER EMMA: *Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon*, 83.; *Mo. tört.* 70.

²⁵⁸ *Chron. Hung. comp. saec. XIV.*, SRH I. 338—339.

²⁵⁹ Uo. 338.; Herimannus Augiensis (MG. SS. V. 126.); *Annales Altahenses maiores* (MG. SS. XX. 803.).

vandál meggyilkolása.²⁶⁰ Az sem képezheti vita tárgyát, hogy Gellért Péter feltétlen híve volt. Ezt bizonyítja Aba elleni fellepése, fehérvári tartózkodása.²⁶¹ Tudjuk, hogy a püspök egyházmegyéjében, illetve annak körzetében még a világi előkelők (*comesek*) bevonásával is²⁶² intenzív térítő tevékenységet folytatott.²⁶³ Nem elképzelhetetlen, hogy működésük az egyházmegyével közvetlenül határos, attól északi, északnyugati irányban elterülő vidékekre, tehát éppen Vata területére is átterjedt. Ennek során kerülhetett éles, talán személyes ellentétbe a pogány hagyományokat és vallást konzerváló Vataékkal, akik a lázadás fő erőit képviselték.²⁶⁴ Mindez különösen akkor kap nagy nyomatókat, ha figyelembe vesszük, hogy a volt Ajtony-domíniumnak utóbb feudális állami és egyházi keretet adó Csanád megye, valamint marosvári püspökség 1030-ban, illetve az azt követő években jött létre, épült ki, és hogy a térítő munkálatok még az 1040-es évek derekán is tartottak, végül ha elfogadást nyert feltevésünk, mely szerint a Marosvár püspöki székhelyet elfoglaló (tehát a püspök expanzív térítő munkájával fegyveresen szembeszálló s ellenakciót indító) „csanádi” összeesküvők Vataékkal azonosak. Az a tény, hogy mi-alatt „a pogányok Gellérten *körülményesen* kitöltötték bosszújukat, addig két püspöknek sikerült egéruat nyernie”,²⁶⁵ világosan mutatja: Vataék fő ellenségüknek Gellért püspököt tekintették. Ezt semmiképp sem lehet csupán a felszíni ténnyel magyarázni, hogy a püspök szüntelen keresztvetése dühítette fel még jobban gyilkosait.²⁶⁶ Gellért brutális fizikai megsemmisítése nyilván csak a békési mozgalom, Vataék közvetlen eszköze lehetett arra, hogy ilyen módon próbáljanak menekülni a feudális egyház és állam szorító öleléséből.

²⁶⁰ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 340—341. (e leírás — legalábbis lélektani — hitelességére l. IFJ. HORVÁTH JÁNOS: *A Gellért-legendák forrásértéke*, 72—73.); *Annales Ponienses*, SRH I. 125.; *Legenda maior Sancti Stephani*, SRH II. 388.; NICOLAI ISTHVANFI: i. m. 131.; *Acta Sanctorum*. Septembris tomus sextus, Parisiis et Romae, 1867. (Petrus de Natalibus elogium-a), 726.

Gellért halálának hónapja és napja (szept. 24.), illetve — ennek nyomán — Gellért ünnepe [l. *Acta Sanctorum*, id. kötet, 659.; JOSEPHUS DANKÓ: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Budapestini, MDCCXCIII., 223. old. l. jegyz.; ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Bp., 1904. (Sancti Ladislai regis decretorum liber primus, XXXVIII.), 164.] alátámasztja azt a megállapítást, hogy a „pogány” mozgalom (1046-ban) ősszel volt.

²⁶¹ L. KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997—1095*, 100., 104.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. 253.

²⁶² *Legenda maior Sancti Gerhardi*, SRH II. 494.

²⁶³ Uo. 493—495. L. fentebb, 102. jegyz.

²⁶⁴ Ezt azért kell nyomatókasan leszögeznünk; mert a magyar krónikák (SRH I. 337.) előadásában s egyes történetíróknál (pl. KISS LAJOS: i. m. 57.; PAULER GYULA: i. m. 91.) úgy vetődik fel a kérdés, mintha az 1046. évi mozgalom az egész magyarság megmozdulása lett volna. Nem tartjuk kizártnak, hogy az eredendő Békésből kiindult felkelés tömegbázisa az események során nőtt, de — mint az alábbiakban igyekszünk kimutatni — célkitűzéseiben végig a Békéssel és Vataával kapcsolatos momentumok domináltak.

²⁶⁵ IFJ. HORVÁTH JÁNOS: *A Gellért-legendák forrásértéke*, 73.

²⁶⁶ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 340. L. még KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997—1095*, 105.

Kétségtelen, hogy a „pogányok”, Vataák számlájára írandó Szolnok comes megölése is.²⁶⁷ Szolnok kétségtelenül szintén Péter híve volt, buzgó keresztény.²⁶⁸ Gellérttel együtt indult el Fehérvárról végzetes útjára.²⁶⁹ Az irodalom alapos feltételezése szerint Szolnok²⁷⁰ comes (a Tisza-parti, nem az erdélyi²⁷¹) Szolnok megye első, névadó ispánja volt.²⁷² Ha ez a megállapítás igaz — amiben nincs okunk kételkedni —, akkor a Tisza menti Szolnok megye feltétlenül viszonylag későbbi alapítású, semmiképpen sem eredeztethető akár Géza idejéből, akár I. István uralkodásának első időszakából. Szolnok comes mint feudális tisztségviselő és mint Péter kíséretének, udvarának tagja nyilván a feudális állami rend és a kereszténység terjesztője volt;²⁷³ az is nagyon valószínűnek látszik, hogy ez irányú tevékenységét — amint ez Csanád ispán analógiájából kikövetkeztethető — saját megyéjében, illetve annak körzetében folytatta. Szolnok megye pedig közvetlenül határos volt a Vata-terület centrális magvát képező békési vidékkel. Így hát Szolnok is ellentétbe kerülhetett a vele szomszédos, az állami és egyházi rend kiterjesztésének ellenálló Vatával. Szolnok comes megölése (illetve megöletése) Vataák által úgy értékelendő, mint Vata és a békési mozgalom személyes bosszúja a terület régi rendjét és pogány vallását északról, északnyugatról is fenyegető halálos szorítás miatt. Ilyen módon a felkelés Gellért- és Szolnok-ellenes élet a feudális államnak és a keresztény egyháznak a békési területekbe harapófogószerűen bevésődő expanziója formálta ki.

A mozgalom Péter-ellenessége nem képezheti vita tárgyát.²⁷⁴ Már sokkal kétségesebb, hogy kinek tulajdonítsuk Péter megvakíttatását. Az eseményekkel közelkorú altaichi évkönyvek e tett elkövetőiként a „pogá-

²⁶⁷ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 342.; Annales Altahenses maiores (MG. SS. XX. 803.); Aventinus (NIC. CISNERVS: *Io. Aventini Annalium Boiorum libri VII.*, Basileae, MDCXV., 324.).

²⁶⁸ Annales Altahenses maiores (MG. SS. XX. 803.).

²⁶⁹ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 339. L. még DEÉR JÓZSEF: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*, 60.

²⁷⁰ A név eredetét l. MELICH JÁNOS: *A honfoglalás kori Magyarország* (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6.), Bp., MTA, 1925., 232—242.

²⁷¹ Uo. 237—238.

²⁷² HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. 211.; HOLUB JÓZSEF: *A királyi vármegyék eredete*, Szie II., 105.; HÓMAN BÁLINT: *Szent István*, 206. MELICH (i. m. 239.) óvatosabban fogalmaz: „A tiszaparti Szolnok város pl. valamelyik XI. századi előkelő magyar *Szaunik* nevét őrzi.” Viszont adattárából (uo. 238.) kiderül, hogy a 11. századból mindössze három Szolnok nevű férfit ismerünk, s közülük időben a mi Szolnok comesünk az első.

²⁷³ A magyar krónikák (SRH I. 342.) híradása szerint Szolnok kereszteltette meg leendő gyilkosát, Murthmurt.

²⁷⁴ A magyar krónikák (SRH I. 337.) szokatlanul világosan fejezik ki magukat: a hercegek azért teljesítették a „pogányok” kívánságait, mert különben nem harcoltak volna Andrásért és Leventéért Péter király ellen. A mozgalom valami olyasfélért kívánt, amit Pétertól nem kapott meg; nyilvánvalóan a feudális terjeszkedés megszüntetését, a feudalizmus (ami az ő szemükben a papok, püspökök, adók, hivatalviselők összessége volt) korlátozását, visszaszorítását, a régi pogány nemzeti rend háborítatlan továbbélését. Akkor, amikor Újvárnál a felkelők a hercegekhez csatlakoztak, voltaképp a hercegeket csatlakoztatták magukhoz, s ebből kétségtelen: a mozgalom nem a feudális trón urát akarta kicserélni, hanem a pogány érzelmű, vagy annak vélt hercegek — a törzsszövetség kora Soltjának, Taksonyának utódai — vezetésével (ellenkezésük esetén ellenükre) a feudális trónt kívánta mindenestül elsöpörni.

nyokat” jelöli meg.²⁷⁵ Akármilyen is képezze azonban Péter megvakításában a történeti igazságot, a lényegét nem érinti: a mozgalom tagadhatatlanul erősen Péter-ellenes színezetű volt. Miért? Annyi már eleve kétségtelen, hogy döntő okként semmiféle „nemzeti” szempont nem jöhet számításba. Mivel azonban a magyar krónikák által megrajzolt Péter-kép²⁷⁶ még ma is hat,²⁷⁷ ismét fel kell vetnünk és vizsgálat alá kell vonnunk Péter értékelésének kérdését. Krónikáink Péter-portréja nemcsak egyszerűen hamis, hanem több irányú céltudatos politikai tendenciák és ideológiai koncepciók érvényesítése révén vált ilyenné. Péter alakjának gyűlöletes beállítása korán, már a 11. században bekövetkezett, szoros kapcsolatban a Vazul-ág trónra jutásával,²⁷⁸ majd István szentté avatásával. Ezenkívül számításba kell vennünk, hogy Péter alakjának átszínezésében annak a történeti „memóriának” is szerepe volt, amely uralkodását a hatalomból általa kiszorított elemek — részint talán Vazul-hívek — szemüvegével nézve regisztrálta.²⁷⁹ Péter sötétre festése tehát szerves része lehetett annak a célzatos átértékelésnek, melynek mozaikköveit Gizella befejeztetése (azaz István részességének tagadása Vazul megvakításában), Péter és Gizella testvéri kapcsolata, a hercegek (András, Béla, Levente) Szár Lászlótól való származtatása, Istvánnak a hercegek megszőktetésében megnyilvánuló jóindulata stb. képezi. S mindez azt célozza, hogy a Vazul-ág történetírása tisztára mossa, szalonképessé tegye az uralmon lévő dinasztiát, illetve hogy mentse a szentté avatott István királyt életének nem éppen szentre valló cselekedetei, azok súlya alól. Az is nyilvánvaló, hogy István csak úgy válhatott toronymagasságban kora fölé nyúló óriássá, szentté, ha — a generációk történeti tudatában — törpévé zsugorítják korát.²⁸⁰ Ugyanaz a határozott „damnatio memoriae”, amely

²⁷⁵ Vö. MG. SS. XX. 803. — A viszonylag igen korai Annales Salisburgenses (MG. SS. I. 90.) csak a megvakítás tényét közli. Valószínűleg a mozgalom résztvevőit kell látnunk bizonyos források [Herimannus Augiensis (MG. SS. V. 126.); Bernoldus monachus (uo. 425.); Annales Mellicenses (MG. SS. IX. 498.); Chronicon Garstense (ADRIANVS RAVCH: *Rerum Avstriacarum Scriptores*, vol. I., Vindobonae, MDCCXCIII., 11.); Annales Reicherspergenses (MG. SS. XVII. 445.); Chronicon Salisburgense (MG. SS. IX. 773.); Anonymus Leobienensis (HIERONYMVS PEZ: *Scriptores Rerum Avstriacarum veteres ac genuini*, vol. I., Viennae, MDCCXLIII., 770.)] Pétert megvakító „magyar”-jaiban is. — A Lampertus Hersfeldensis-re (MG. SS. V. 153.), Otto Frisingensis-re (MG. SS. XX. 245.) és Godefridus Viterbiensis-re (MG. SS. XXII. 248.) visszamenő források Andrást tartják Péter megvakítójának. — A magyar krónikák (SRH I. 342—343.) megfogalmazásából a kérdés nem dönthető el egyértelműen, illetve a szöveg mindkét interpretációt megengedi.

²⁷⁶ Vö. fentebb, 124. jegyz.

²⁷⁷ L. fentebb, a 245. jegyzetben.

²⁷⁸ Erre már PAULER GYULA (i. m. 415. old. 156. jegyz.) felfigyelt.

²⁷⁹ L. ELEKES LAJOS: i. m. 74.

²⁸⁰ A negatív Péter-kép a történeti tudat formálásában elsődleges szerepet játszó elbeszélő források mellett oklevelekben is tükröződik: az egyik I. Béla király lengyelországi száműzetéséért Pétert teszi felelőssé (FEJÉR: CD IV. 1., 393.), a másik pedig — a Vazul-ág koncepciójával azonosulva — Péter királyságát bitorlásnak nyilvánítja (WENZEL: ÁUO VII. 136. sz.). Megállapításunk elvi erejét az sem zavarja, hogy mindkét oklevél hamis. Az elsővel kapcsolatban I. SZENTPÉTERY IMRE: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I., 824. sz. (irodalommal), a másodikat illetően l. uo. 843. sz., vö. még KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek* ... II., 111., 356. Az első KARÁCSONYI JÁNOS (uo. I. 315.) 1265-i kelettel valódinak tartja, a másodikat JAKUBOVICH EMIL (i. m. 239—240.) szerint a krónikák és talán az élő színhagyomány célzatos felhasználásával hamisították.

elszűrkitette, elmosta Géza emlékét,²⁸¹ ellenszenvenessé és torzzá formálta Péter alakját is. Miként valószínűnek látszik, hogy Géza tetteinek egy részét Istvánra ruházták,²⁸² ugyanúgy nem lehetetlen, hogy István alakját utókorának egyes pozitív elemeivel is gazdagították.²⁸³

Mivel a magyar krónikák és az egyéb források²⁸⁴ Péter-képében regisztrálható ellentétek csak úgy oldhatók fel, ha az előbbieket tudósítását utólagosan, tendenciózusan átszínezettnek, az utóbbiakét hitelt érdemlőnek, megbízhatónak minősítjük, úgy véljük, nincs okunk változtatni előbb felvázolt Péter-portrénk lényegén. Ebből nyilvánvaló, hogy a Vata-féle mozgalom Péterrel nem mint „nemzetietlen” zsarnokkal és kéjencsel került szembe, hanem mint a feudalizmus állami és egyházi intézményeinek terjesztőjével. Az, hogy a Békésből kiindult felkelés Pétert közvetlen ellenségének tekintette, csak úgy magyarázható, ha feltesszük, hogy Péter — nyilván erőszakosan, radikálisan — belenyúlt a békési részek, Vata területe ügyeibe; e vidék — mint láttuk — a pogányság és a régi rend konzervált uralma alatt állott. A feudális viszonyok radikális terjesztése feltehetően azt jelentette, hogy Péter kísérletet tett a nemzetséggő, Vata vára, Békés elfoglalására, s oda saját ispánjának (= Békésnek?²⁸⁵) a beültetésére, illetve a nemzetség területének részleges elkobzására. Ezen „erőszakos” királyi beavatkozás visszahatása lehetett a Vata vezette mozgalom kitörése, amely ilyenformán a feudalizmussal és a kereszténységgel szemben a nemzetségi rendet és a pogányságot védelmezte,²⁸⁶ azaz végső fokon — GYÖRFFY szavával élve — „a pogánysághoz

²⁸¹ LÁSZLÓ GYULA: *A magyar pénzverés kezdeteiről*, 387.

²⁸² Uo. 397.

²⁸³ A külföldi források általában mitsem tudnak azon vádokról, melyekkel a magyar krónikák illetik Pétert. Az természetesnek vehető, hogy az altaichi évkönyvek (MG. SS. XX. 794.) Péterrel szemben Gizella pártján áll. Hogy Manegoldus szerzetes (MG. Libelli de lite imperatorvm et pontificvm saecvlis XI. et XII. conscripti, I., 364.) elítélőleg nyilatkozik Péterről („a mi korunkban a magyarok népe Pétert, az elnyomót, az atyai törvények megrontóját” kiűzte az országból, majd — „Henrik császár erőszakossága révén újra trónra kerülve” — szemétől megfosztotta), az részint a szerző császárelenességével és pápapártiságával, részint pedig (a „liber” 1085 körül íródott!) magyar eredetű szóbeli vagy írásbeli információval magyarázható. Manegoldus egyébként 1060 körül született (l. KUNO FRANCKE bevezetését a kiadáshoz, uo. 300.). Az Annales Sangallenses maiores (MG. SS. I. 84—85.) Péterre alkalmazott „praevaricator” jelzője Péter és III. Henrik kapcsolatának alakulásával függhet össze. Erre l. még GOMBOS F. ALBIN: i. m. 569. — A Péterre vonatkozó magyar krónikás tudósítások revíziójának kérdése voltaképp szinte önálló kötetet igényelne, így erre nem térhetünk ki, csupán egy-két jelentősebb, „frontáttörő” megnyilatkozásra utalunk: MARCZALI HENRIK: *Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301)*, 10—11.; PAULER GYULA: i. m. 76., 415. old. 156. jegyz.; NAGY GÉZA: *A magyar királyok címe a XI. században*, Turul, 1906., 116.; GOMBOS F. ALBIN: i. m. 507—512., 569—585.

²⁸⁴ L. fentebb, 128—140. jegyz.

²⁸⁵ Vö. HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. 211.; BÓNIS GYÖRGY: i. m. 107. Ilyen módon a magyar krónikák (SRH I. 338.) Vata-ra alkalmazott „de castro Belus”-a — nem éppen szokatlan — anakronizmus.

²⁸⁶ A vázolt folyamat leglényegére már HÓMAN (HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. 302.) és MOLNÁR ERIK (*A magyar társadalom története...*, 155.) rátapintott, újabban — s egyszersmind bővebben — GYÖRFFY GYÖRGY (*A magyar nemzetségtől a vármegyéig...*, 45—46.; *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.*, 494.) fejtette ki. GYÖRFFY azonban — megítélésünk szerint — ott téved, amikor a „beavatkozó” uralkodót Istvánban, illetve — az újabb irodalom eredményeinek hatására — Gézában jelöli meg.

való visszatérés (? — kiemelés tőlem, K. Gy.) számára (ti. Vata számára — K. Gy.) azt jelentette, hogy ismét ő ült be Békés várába, s uralkodott a megye népe felett”.²⁸⁷ Tehát Vata harca végeredményben saját nemzetségfősege, saját részuralma fenntartásáért folyt. Mindezek után tanulságos idézni, hogy a korábbi lázadó vezérek „a maguk részhatalmát a régi nemzeti ideológia jelszavaival igyekeztek tovább fenntartani. Ennek törzsi arisztokráciának sikerült maga állítva a szabad fejedelemségek harcosok tömegeit és a lesüllyedni nem akaró szabad pásztorokat, akiket éppen a »nemzeti szabadság« jelszavainak hangoztatásával nyert meg magának”,²⁸⁸ vagy pl. a „lázadó vezérek... a szabad fegyveresekre támaszkodva, a nemzeti társadalom ideológiájának hirdetésével akarták megakadályozni a fejlődést, akarták lehetetlenné tenni az állam megszervezését.”²⁸⁹ Ilyen módon Vata lázadó vezérnek minősül. Érdekes módon azonban éppen a lázadó vezérek — általunk is imént idézett — frapáns definícióját adó LEDERER EMMA opponálta meg ezt a vélekedést.²⁹⁰ Így érvel: „Az 1046 körüli pogánylázadás vezetője, Vata, és az 1061-es lázadás feje, Vata fia János, semmi esetre sem lehetnek Koppányhoz és társaihoz hasonló hatalmas urak, hanem valószínűleg már birtokaikon a régi módon gazdálkodni nem tudó, az uralkodó osztályba beilleszkedni nem akaró urak, akik meg tudták szervezni a tömegek mozgalmait. De míg a Koppány-, Ajtony-féle lázadások főszereplői a »vezérek«, ez utóbbi lázadásoké már a tömeg, amely az erősödő állam, a fejlődő, kibontakozó feudalizmus osztályelnyomása ellen kísérli meg a maga harcát.”²⁹¹ LEDERER nyilvánvalóan két logikai részre választható cáfolata közül az elsőt nem tudja — nem is kísérli meg — bizonyítani: a források határozottan ellene szólnak. Akár Koppányt, akár Ajtonyt viszonyítjuk Vatahoz, a hasonlóság mindenképpen szembetűnő. Vata is éppúgy nemzetségfő (törzsfő?),²⁹² pogány, jelentős — talán egy középkori megye-területet meghaladó — nagyságú territórium ura, s ugyanúgy nem akart beilleszkedni a *feudális* uralkodó osztályba, mint Koppány és Ajtony (amennyiben ti. beilleszkedtek volna, nem kerülhetett volna sor fegyveres konfliktusra). LEDERER azon állítása pedig (amire nincs forrás), hogy Vata birtokain már nem tudott a régi módon gazdálkodni, egyszerűen nem állja meg a helyét, hiszen Vata (valamint Ajtony) domíniuma nem gazdaságilag omlott össze, hanem katonai akció következtében, amelynek utóbb kétségtelenül voltak gazdasági következményei, kihatásai is. LEDERER EMMA cáfolatának másik részét az altaichi évkönyvek ama részletével igyekszik „igazolni”, mely „pogányok”-ról és „névtelenek”-ről beszél.²⁹³ De csak LEDERER EMMA fordítása szerint! Az évkönyvekben olvasható „*pagani et ignominiosi*” jelentése ugyanis „pogányok és gyalázatosak” vagy „becs-

²⁸⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig...*, 46.; *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I., 494.

²⁸⁸ *Mo. tört.* 56.

²⁸⁹ *Uo.* 58.

²⁹⁰ *Uo.* 70.: „a pogánylázadásokat semmiképpen sem lehet a »lázadó vezérek« mozgalmi folytatásának tekintenünk.”

²⁹¹ *Uo.* 71.

²⁹² Ezzel kapcsolatban l. fentebb, 241. jegyz.

²⁹³ *Mo. tört.* 71.

telenek”.²⁹⁴ Nincs tehát filológiai alap arra, hogy a „névtelen” tömegekkel helyettesítsük Vataék vezető szerepét, amely egyébként más források alapján kétségtelen. Mozgalmuk, lázadásuk folytatása a lázadó vezérek harcainak,²⁹⁵ és így a Vata elleni küzdelem államszervező harcnak minősül.²⁹⁶ Lehetetlen nem észrevenni az államszervező harcok bizonyos belső logikáját. Noha ez földrajzi összefüggés formájában jelentkezik, volta-képpen mélyebb, gazdasági gyökerű viszonylatokat takar.²⁹⁷ Teljes jogú feltételezés szerint a legfejlettebb Dunántúl és peremvidékei törzsfőit már Géza megsemmisítette.²⁹⁸ Koppány volt az utolsó dunántúli lázadó vezér. Az államszervező harcok súlypontja az új évezred elején nyugatról keletre, a Dunántúlról, a magyarság centrális szállásterületeiről a Dunától keletre, a perifériákra helyeződött át. Ez megerősíti ama állításunkat, hogy a Gyula és az Ajtony elleni háborúkkal együtt, egy sorban a Vata elleni küzdelmet is államszervező harcnak minősítsük.²⁹⁹ Bár kevésbé ismerjük a harcok utótörténetét, bizonyos következtetések levonását jogosnak érezzük. Köztudott, hogy a pannonhalmi apátság felemelkedése szoros kapcsolatban állott a Koppány-felkeléssel,³⁰⁰ s feltehető, hogy csak a somogyi vezér letörése után vált Somogy megye a feudális királyi államszervezet tényleges részévé. A magyar krónikákból tudjuk, hogy Gyula leverését követően került Erdély élére Erdőelvi Zoltán.³⁰¹ (Ha hihetünk az adatnak, a fejedelmi törzs megbízottja volt.) Feltehetőleg Doboka megye létrejött is a Gyula elleni sikeres harc folyománya,³⁰² az erdélyi egyházszervezés munkája szintén. Ajtony háborúját követte Csanád megye és a marosvári (csanádi) püspökség megszervezése. Az analógiákból kétségtelen, hogy — amennyiben Vata leverése³⁰³ államszer-

²⁹⁴ MG. SS. XX. 803.

²⁹⁵ Megállapításunkkal végső fokon — bizonyos vonatkozásban — MOLNÁR ERIK (*A magyar társadalom története...*, 151—154.) álláspontjára helyezkedtünk.

²⁹⁶ Minderre l. fentebb, 111. és 58. jegyz.

²⁹⁷ Ezzel kapcsolatban l. MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 163.; BÓNIS GYÖRGY: i. m. 60.

²⁹⁸ MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 123—124.

²⁹⁹ Annyit kétségtelenül el kell ismernünk, hogy míg a Géza korabeli törzsfők leverésében döntően vagy nagyobb részt a fejedelmi törzs belső erői vettek részt, addig Gyula, Ajtony és Vata megsemmisítésében az idő haladtával növekvő módon vállalt egyre fevékenyebb szerepet a Dunántúlon már kialakult feudális állam (vö. ELEKES LAJOS: i. m. 35.).

³⁰⁰ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 114.; vö. KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla*, Bp., MTA, 1891., 147—148.

³⁰¹ SRH I. 315—316. (A krónika e mozzanatot — tévesen — a Kean elleni háborúhoz csatolja.)

³⁰² GYÖRFFY GYÖRGY: *A szávaszentdemeteri görög monostor...*, 334. old. 39. jegyz.

³⁰³ Itt említjük meg, hogy — sajnos — a Vata-mozgalom bukásáról csak egészen általános, semmitmondó frázisokat tartottak fenn forrásaink (Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 344.). Adat nélküli, de más szempontok miatt is történeti-ellen HEGEDŰS GÉZA (i. m. 133.) eszmefuttatása: András „hazabocsátotta a győzelmes forradalmár sereget. Vata is hazament birtokára. Az új világban semmiféle hivatalt nem kapott. Talán nem is kért. Talán nem adtak neki. Sajátos példa: egy forradalom vezére volt, és sem előnye, sem hátránya nem származott belőle.” Nem osztjuk NAGY GÉZA (*Árpádkori személyneveink...*, 54.) véleményét sem, mely szerint Vatánk azonos lenne a tihanyi alapító oklevél comes Votteh-ével, a századi oklevél comes Wefa-jával és — a krónikák szerint — Géza hercegnek Salamonnál levő kezesei (Vatha és a váradi püspök) egyikével.

vező harc volt — utána az ő területén is sikerrel kereshetjük a megindult megye- és egyházszerzés nyomait. Ezekre alább térünk ki.

Vata lázadásával kapcsolatban még egy-két mozzanatra kell utalnunk. Láttuk, hogy István államszervező harcai jobbra defenzív, védekező jellegűek voltak, a harcot nem István provokálta. Ezzel szemben részint az állam erősödésével, részint Péter — ilyen vonatkozásban is Istvánon túlmutató — vonalvezetésével kapcsolatos az, hogy a Vata-mozgalom Péter akciójára robbant ki, eredendően védekező jellegű volt, s csupán a Vazul-fiak bejövételével kapcsolatban ment át offenzívába.

Amikor — úgy érezzük: teljes joggal — államszervező harcként ítéljük meg a Vata-felkelés lecsendesítését is (amelyről a források hallgatnak), természetesen mellőznünk kell értékelésében a korábbi, ellenkező véleményeket.³⁰⁴ Vata lázadása a nemzeti szabadság, a történelem által lesüllyedésre ítélt szabad pásztorok erőit nyergelte meg. E népi tömegek — már csak életmódjukból következően is — a regressziót képviselték. Miután Vata ezt a tömegbázist saját, a feudalizmussal gazdasági és politikai téren szembenálló szeparatista, részhatalmi törekvéseinek szolgálatába állította, s ilyen módon igyekezett gátat vetni az újat jelentő feudalizmusnak, államnak és egyháznak, mozgalma kétszeresen is negatívnak, retrográdnak minősíthető. Bukásával az utolsó jelentős akadály hárult el az ország egészére kiterjedő, egységes állami szervezet és feudális viszonyok kibontakoztatása útjából.

³⁰⁴ MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 169. old. 30. jegyz.; RÁNKI GYÖRGY (PACH ZSIGMOND PÁL beszámolója alapján): *Tájékoztató a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról*, A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője, VI. évf. (1955), 1—6. sz., 177—178.

V. AZ 1060—1061. ÉVI MOZGALOM

Történeti irodalmunk az 1060—1061. évi mozgalmat Vata fia Janus nevével kötötte össze, s — valóban csak egy-két kivételtől eltekintve³⁰⁵ — őt tette meg annak vezérévé. Tanulságos idézni a magyar krónika 82. fejezetéből, mely az egyetlen eredeti tudósítást közli Vata fia Janusról:³⁰⁶ „Sok idő múltán fia, Janus is atyja szertartását követte, sok varázslót, jósnót és táltost gyűjtött maga köré, akiknek bűvölése-bájolása igen beajánlotta őt az uraknak. A sok közül egyik, Rasdi nevű papnőjét a legkeresztényibb Béla király fogatta el, és ott veszett el. Meg van írva a magyarok tetteiről szóló régi könyvekben, hogy a keresztényeknek teljes-séggel tilalmas volt feleséget venni Vata és Janus nemzetségéből, akik úgy eltávoztatták a magyarok népét Krisztus hitétől a kegyelem idején, miképpen Dathan és Abyron támasztottak lázadást (*seditionem*) az Úr ellen az ótestamentumban.”³⁰⁷ Mindössze ez az, amit originális forrásban Vata fia Janusról találunk. Ebből pedig lehetetlen olyan következtetésre jutni, hogy Janus résztvevője, sőt vezére volt az 1060—1061. évi mozgalomnak, különösen akkor, ha leszögezzük, hogy a magyar krónika 95. fejezetében,³⁰⁸ amely a felkelésről az egyetlen tudósítást közli,³⁰⁹ egyáltalán nem fordul elő Vata fiának neve.³¹⁰ Maga a lázadássá váló fehérvári

³⁰⁵ PAULER GYULA: i. m. 94., 110.; BELITZKY JÁNOS: i. m. 594.

³⁰⁶ Janusról a külföldi források közül egyedül a 15. századi — ismert forrásból dolgozó — Thomas Ebendorferus de Haselbach (PEZ: i. m. II. 700.) tesz említést, ő viszont — alaposan összehavaráván a dolgokat — Janust az 1046. évi Vata-féle mozgalomban szerepelteti. Hasonlóképpen jár el a kivonatos müncheni krónika (*Chronicon Monacense*) is (SRH II. 70.), nyilván helytelenül interpretálva forrása szövegét.

³⁰⁷ SRH I. 338.

³⁰⁸ Uo. 359—360.

³⁰⁹ Noha hitelét ERDÉLYI LÁSZLÓ (*Árpádkor*, Bp., Pallas, 1922., 111.) részben kétségbe vonta, érvei nem helytállóak. — Nem tekinthető hitelesnek Aventinus (*CISNERVS*: i. m. 333.) kései tudósítása, mely a mozgalom gyökereit a főurakra vezeti vissza.

³¹⁰ Erre legutóbb GERICS JÓZSEF (i. m. 67.) utalt. Véleménye szerint — s ezt osztjuk mi is — a „95. fejezet leírása lezárt, kerek elbeszélés”, „elbeszélése ép, csorbítatlan szöveg.” Ugyancsak GERICS jegyzi meg — helyesen —, hogy a Vata fia Janusról szóló, fent idézett krónika-passzus „csupa olyan dolgot mond el, aminek nyoma sincs a 95. fejezetben.” Ebből nyilvánvalóan következne, hogy a 82. fejezet Janust említő része és a 95. fejezet felkelés-leírása nemcsak szerzőjében, hanem tárgyában is különbözik. GERICS azonban nem tudván elszakadni a hagyományos felfogástól, mely szerepet juttatott Janusnak az I. Béla alatti lázadásban, mindenképpen igyekszik kapcsolatot teremteni a két szövegezés között, amikor a 82. fejezet — szerinte interpolált — szövegéről azt mondja ki, hogy kivonat jellegű: „János bűnhődésénél »seditio«-járól csak éppen említést tesz, de történetét, lefo-

gyűlés különben sem tételez fel vezért. Régóta ismeretes, hogy a Béla által összehívott gyűlés csupán alkalom volt a megmozdulásra,³¹¹ méghozzá nagyon szerencsés módon létrejött alkalom, hiszen éppen a keresztény feudális uralkodó segítette így át a népi elemeket mozgalmuknak a feudalizmusban mindenkor legmeredekebb akadályán: a széttagoltságon, izoláltságon. Nyilvánvaló, hogy a fehérvári gyülekezetnek nem volt szüksége Janus varázslóira és jósnőire a cselekvéshez, nyilvánvaló, hogy „a dolgozó szabadoknak nem volt szükségük pogány tántosaik vallási izgatására ahhoz, hogy az új rend ellen felkeljenek”.³¹² A mozgalomban — a magyar történelem során — először jelentkezik önálló tényezőként, a lázadó vezérek, a Koppányok, a Gyulák és a Vatak uszályából kikerülve, azoktól függetlenül, az elnyomott, az alávetett osztály. Nem volt szükség 1060—1061-ben Fehérvárott vezérre, nem is volt vezérük, illetve sok, megannyi vezér irányította őket. Népi mozgalom volt ez, spontán felkelés, szolgák, jobbágyok (*servi*) vettek részt benne és lesüllyedőben levő, illetve végérvényesen, visszavonhatatlanul lesüllyedésre ítélt szabadok (*rustici*).³¹³ Felkelésük az anyagi—társadalmi helyzetből fakadt, amelybe őket az új rend, a feudalizmus taszította. A pogány vallás ugyan ideológiát szolgáltatott e harcnak, mégsem tekinthető „pogánylázadásnak”: elsősorban osztályharc volt, a magyar történelem első, a maga köntösében tisztán először jelentkező osztályharca. Másfél évtizeddel korábban, keleten, a Tiszántúlon elbukott az utolsó magyar lázadó vezér, utolsó mohikánja annak a hullámnak, amelyet csaknem száz évvel korábban — Géza, de talán már Taksony idejében — nyugaton, a Dunántúlon az állam csiráival szemben a törzsi—nemzetségi szeparatizmus keltett, hogy végighömpölyögve az országon két-három generáció alatt véglegesen megtörjön a harcokban magát állammá szervező alakulaton. A történelmet az ellentétek hajtják előre: a lázadó vezéreket legyőző állam meggyorsítja a feudalizálódást; ennek során kiszélesült a kizsákmányolt osztály, mely először ugyancsak nyugaton, a Dunántúlon³¹⁴ röppenti magasba a lázadás

---

lyását nem mondja el. A »*seditio*« említése arról tanúskodik, hogy abban az eredeti szövegben, amelyből ez a betoldás való, magáról a lázadás lefolyásáról is volt szó.” Mindebből GERICS arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „krónikaszövegeinkből az 1061. évi események elbeszélésének két változatát, mégpedig két egymástól független változatát hámozhatjuk ki.” Erről azonban szó sincs. A 82. fejezet „*seditionem*”-je nem Janusra, hanem a bibliai Dathanra és Abyronra vonatkozik. Íme: „*Est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum, quod omnino prohibitum erat Christianis uxorem ducere de consanguineis Vatha et Ianus, qui sicut Dathan et Abyron in veteri lege seditionem moverunt contra Dominum, sic et isti tempore gratie Vngarorum populum a fide Christi averterunt.*” (SRH I. 338.)

³¹¹ HORVÁTH MIHÁLY: *A kereszténység első százada Magyarországon*, 351.

³¹² MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története* . . . , 153.

³¹³ Chron. Hung. comp. saec. XIV., SRH I. 359.

³¹⁴ Nem tartjuk véletlennek, hogy első osztályharcunk a Dunántúlon, Fehérvárott, az ekkor még nyilván lényegesen fejlettebb nyugati területen éleződött ki. Feltesszük, hogy a fehérvári gyűlésen is elsősorban a területileg közel eső, az osztályviszonyok kiépítésében előbbre haladt nyugati részek alávetett vagy alávetés előtt álló lakossága jelent meg. Nem érezzük elfogadhatónak a kései Ransanus (J. G. SCHWANDTNERUS: *Scriptores rerum Hungaric. veteres ac genuini*, pars I., Vindobonae, MDCCLXVI., 453.) egyéni felfogását, aki az 1060—1061. évi mozgalom kitörését kapcsolatba hozza a korábban Vata által „félrevezetettek” felbujtó tevékenységével. E nézetnek mind területi, mind egyéb szempontok ellene mondanak.

vörös kakasát. Az ideológia — szükségszerűen — rokon volt a Koppányok és Vatak ideológiájával, a tartalom és az ideológiát hordozó réteg azonban lényegesen más. Ez már nem a régi fináléja volt, hanem az új előjátéka, bár kétségtelen, hogy bizonyos akkordok — első hallásra — rokoníthatók.³¹⁵

Ki volt hát Vata fia Janus? Mint láttuk, nem lehetett sem vezére, de még résztvevője sem az 1060—1061. évi tömegmozgalomnak.³¹⁶ Kétségtelen, hogy az utolsó lázadó vezérnek, Vatanak a fia volt.³¹⁷ De míg atyja „*de castro Belus*”, Békés várbeli nagy hatalmú nemzetségszűke, addig Janusról csak azt tudjuk, hogy igen kedves volt az uraknál — varázslói, jósnői és táltosai bűvölése-bájolása révén. Úgy látszik: Janus „deklaszálódott” elem, aki a maga különleges „társulatával” járta az országot. Kérdés, hogy a 11. század derekán ez elképzelhető-e. Feltétlenül igennel kell válaszolnunk. A kutatás kiderítette, hogy korszakunkban léteztek énekmondók, s ezek a pogány hagyományok őrzői, ápolói voltak.³¹⁸ PAIS DEZSŐ mutatott rá arra, hogy a krónika — a Vata fia Janus-rész kapcsán — a „pogány vagy pogánykodó magyarság »sámán«-féle varázslóiról, bűbájosairól, férfi vagy női jóvendómondóiról beszél, vagyis olyanokról, akiket az akkori magyarság... *regēs ~ regūs*-nek hívatott”.³¹⁹ PAIS lehetségesnek tartja — s e véleményében osztozunk mi is —, hogy „az ősi magyar mulattatóknak közül volt a sámánkodáshoz is: az úgynevezett »vallásos« tevékenység meg a mulattató játék kezdetleges fokokon nem nagyon különbözik el egymástól”.³²⁰ Az 1040-es években készült *Deliberatio* szerint a korabeli „rossz keresztények” mindennap a „*scurra*”-k (bohócok) osto-

³¹⁵ Minderre l. MOLNÁR ERIK: *A magyar társadalom története...*, 153.; SZÉKELY GYÖRGY: *Kapcsolatok a keleteurópai népek harcaiban...*, 146—147.; LEDE-RER EMMA: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*, 119.; *Mo. tört.* 71—72.; MOLNÁR ERIK—PAMLÉNYI ERVIN—SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): i. m. 57.

³¹⁶ Ide kapcsolását — valószínűleg — annak „köszönheti”, hogy az osztálymegmozdulás leverése és Janus „papnöjének” (? — *dea*) az elfogatása egyaránt Béla nevéhez fűződik. Nem tekintettük feladatunknak annak kinyomozását, ki kapcsolta össze a két motívumot, mindenesetre annyi megállapítható, hogy a kiegészítés körül ez már megtörtént (HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország történelme*², I. kötet, Pest, 1871., 289—290.; KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD: *Magyarország történetének kézikönyve*, I. rész, Pest, MDCCCLXVII., 79.).

³¹⁷ *Chron. Hung. comp. saec. XIV.*, SRH I. 338.

³¹⁸ Minderre l. SEBESTYÉN GYULA: *A regösök*, Bp., Athenaeum, 1902., 154.; SZABOLCSI BENCE: *A középkori magyar énekmondók kérdéséhez*, *Irodalomtörténet*, 1928., 229.; LÁSZLÓ GYULA: *A honfoglaló magyar nép élete* (Népkönyvtár 4. sz.), Bp., Magyar Élet, 1944., 383.; HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, 11—29., különösen 18.; KOROMPAY BERTALAN: *A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában*, *Filológiai Közöny*, 1955., 328., 331., 1956., 61.; KARDOS TIBOR: *Drámái szövegeink története a középkorban és a renaissance-ban* (bevezető tanulmány) [ua. (szerk.): *Régi magyar drámái emlékek I.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960.] 38., 47.; FALVY ZOLTÁN: *Énekmondók a középkori Magyarországon*, *Filológiai Közöny*, 1961., 99.

³¹⁹ PAIS DEZSŐ: *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink* [SZABOLCSI BENCE és BARTHA DÉNES (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953.] 98.; a *regūs* szó jelentésére l. PAIS DEZSŐ: *Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 75. sz.), Bp., 1949.

³²⁰ PAIS DEZSŐ: *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink*, 108.

baságaival töltik idejüket.³²¹ Egy — bár kései, 13. század végi — forrás arról tanúskodik, hogy a jokulátorok még egyházi körökből is verbuváltak maguknak közönséget.³²² Kétségtelennek tűnik: Janus táltosaiban, varázslóiban teljes joggal kereshetünk olyan 11. századi mulattatókat, akiknél a pogány kultikusság és a jokulátori énekmondás még szorosan összetartozott. KARDOS TIBOR figyelmeztet arra, hogy „a nemzetségfői központok, e titkos pogány fészkek... a pogány ellenállás, és így a pogány hagyományok központja is voltak.”³²³ Janus is egy nemzetségfői centrumból, Békés várából hozhatta magával pogány ellenzékiességét, s apja mozgalmának bukása, Békés vár királyi kisajátítása után — táltosai, varázslói révén — ilyen titkos pogány fészkekben adhatta azt tovább. Csak így interpretálható a krónika — eddig nem, vagy nem kielégítően magyarázott — ama helye, mely szerint Vata fia Janus varázslóinak, jósnőinek és táltosainak (tehát kétségtelenül a pogány eszmevilágot sugárzó mulattatóinak) bővölése-bájolása által volt igen kedves (a nyilván pogány fészkekben lakozó és pogány érzelmű) uraknál. Megállapításunk szerint tehát Janus aligha lehetett az 1060—1061. évi (tömeg-)mozgalomnak résztvevője vagy vezére, viszont teljes joggal láthatjuk benne egy 11. századi kultikus—mulattató *sodalitas* fejét.

Vata fia Janus sorsa, személye lehetőséget nyújt arra, hogy érdemi-
leg foglalkozhassunk Békés vármegye kialakulásának kérdésével. Történetíróink egy része a megye létrejöttét István korára tette.³²⁴ Fenti fejtegetésünkben, az 1046. évi Vata-lázadás jellegéből következően kétségtelennek véljük, hogy Békést nem szervezhatték megyévé 1046 előtt. Viszont 1060—1061-ben (mivel Vata fia Janus életmódjából világos, hogy már nem lehetett atyja várának ura) már az volt.³²⁵ Eszerint Békés megye

³²¹ Deliberatio, 153.; vö. még MOOR ELEMÉR: *A Toldimonda és német kapcsolatai* (Német philológiai dolgozatok XIII.), Bp., 1914., 9—10.; RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN: *A régi magyar énekmondók*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1917., 89—90.; PAIS DEZSŐ: *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink*, 97—98.; HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, 7.

³²² CAROLUS PÉTERFY: *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata*, pars I., Posonii, MDCCXLI., 108.

³²³ KARDOS TIBOR: *Drámai szövegeink története a középkorban és a renaissance-ban*, 32.

³²⁴ HAAN LAJOS: i. m. I. kötet (Történelmi rész. Békés vármegye hajdana), 16., 48., 123., 327.; KARÁCSONYI JÁNOS: *Békésvármegye története*, I. kötet, 37. A szentistváni alapítás koncepciójának elvi magyarázatát PAULER GYULA (i. m. 402. old. 110. jegyz.) adta meg: „Már pedig a mi megye volt 1074-ben, az alig keletkezett az István halála óta lefolyt zavaros 36, helyesebben az I. Endre és Béla osztályáig lefolyt 10—11 év alatt, hanem bizony visszavezethető szent István idejére.” PAULER tételét fogadta el HOLUB JÓZSEF (i. m. 74., 100., 101.), BÓNIS GYÖRGY (i. m. 107.). GYÖRFFY GYÖRGY (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I., 494.) Géza vagy István idejére teszi a megye kialakítását. LEDERER EMMA (*A feudalizmus kialakulása Magyarországon*, 116., 119—120., 123.) — helyesen — hosszantartó folyamatként képzeli el a megyeszervezést, viszont legújabbán ELEKES LAJOS (i. m. 54.) ismét visszatér a megyék István-koriságának koncepciójához.

³²⁵ Ezért nem fogadhatjuk el az egyébként helyes nyomon járó HÓMAN (HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. 302.) és MOLNÁR ERIK (*A magyar társadalom története...*, 155.) véleményét. A megye kialakulását az előbbi László korára, utóbbi 1061 után teszi.

kialakulása I. András uralkodásának idejére helyezhető. Úgy véljük: a békési terület megyévé szervezése nem választható el az egységes magyar állam kiépítéséért vívott harcoktól.

Nyilvánvaló, hogy a Vata-mozgalom bukása, Békés vármegye megalakulása jelenti a terület egyházi keretekbe szervezésének „terminus post quem”-jét. A vidék egyházi közigazgatásának mindaddig két, kielégítő magyarázatot nem nyert problémája van. Az egyik: a viszonylag nem nagy kiterjedésű Körös—Maros-közön négy egyházmegye osztozott.³²⁶ A másik — az elsóvel szoros kapcsolatban — a Zaránd vármegyével nagyjából azonos panyaközi főesperesség az egri egyházmegyéhez tartozott, noha annak törzs-területével nem érintkezett. Az eddigi magyarázatok nem fogadhatók el,³²⁷ sokkal inkább valószínű, hogy az egyházmegyei beosztás a Vata-lázadás problematikájával kapcsolatos. A bihari (váradi) püspökség alapítását sokáig I. László korára tették,³²⁸ a *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis*³²⁹ ismeretessé válása óta ez a nézet mindinkább tarthatatlan lett: a forrásból világosan kiderül, hogy Leoduinus (Leodvin) már I. András korában bihari püspök volt.³³⁰ Ilyen módon az egyházmegye 1060 előtt is fennállott.³³¹ Noha ez nem zárja ki István általi alapítását, mindenesetre nem is predestinálja azt. Ha pedig meggondoljuk, hogy a bihari egyházmegye döntően a békési és bihari, valamint részben a zarándi területre terjedt ki,³³² s tudjuk, hogy a Vata-tól származó Csolt-nem birtokai — legalábbis a 13. században — e vidékeken találhatók,³³³ azaz itt terülhetett el a 11. századi lázadó vezér, Vata domíniuma is, inkább a bihari püspökség I. András-kori alapítása felé hajlunk. Ha mindezt összevetjük azzal, hogy Leodvin püspököt — egy, éppen Andrástól kapott megbízatása alapján³³⁴ — SZÉKELY GYÖRGY a király bizalmasának

³²⁶ A váci püspökség átnyúlt a Tiszántúlra, a Hármaskörös vidékére, déli határa a mai Hódmezővásárhely táján húzódtott (ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása*... I., 107., 111.); a csanádi dioecesis jócskán magában foglalta a Maros jobb partját, a vácival Hódmezővásárhely vidékén érintkezett, északkeleten Csanád elérte a Köröst (uo. 369., 422.); Egerhez tartozott az egyházmegyétől távol eső, azzal területileg sem érintkező panyaközi főesperesség, amely tulajdonképpen a középkori Zaránd megyével azonos. Ez kiterjedt a mai Gyula, Doboz, tehát a Körös vidékére (uo. 129., 175—176.); Békés megye jelentős része egyháziilag mint békési, valamint szeghalmi főesperesség (a mai Békéscsaba, Gyoma, Gerla — illetve Füzesgyarmat, Körösladány, Dévaványa vidéke) Váradhoz tartozott (uo. II., 599—605.). Ábrázolva I. ORTVAY TIVADAR—HRUBANT LÁSZLÓ: *Magyarország egyházmegyei a XIV-ik század elején* (térkép), Wien, 1888. Vö. még KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent István király élete*, 35—36.; ua.: *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997—1095.*, 35.

³²⁷ ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása*... I., 129—131., II., 499—502.; HÓMAN BÁLINT: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*, 99—100.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. 200.; BALANYI GYÖRGY: i. m. 351.; GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I., 494—497., 576.

³²⁸ L. pl. ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása*... II., 504.

³²⁹ H. BRESSLAU: i. m. 590—593.

³³⁰ Uo. 592—593.

³³¹ Ebből a tényből még legutóbb is olyan következtetést vontak le, hogy a bihari püspökség István alapítása. L. pl. BÓNIS GYÖRGY: i. m. 127.; GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I., 576.

³³² Uo. 496., 576.

³³³ L. fentebb, 226. jegyz.

³³⁴ H. BRESSLAU: i. m. 593.

(*Vertrauensmann*)³³⁵ minősíti, s hogy végső fokon nagyjából ekkor, 1046—1060 között történhetett Békés megyévé szervezése, akkor máris valószínűnek látszik a bihari püspökség András alatti alapítása. A négy egyházmegye jelenléte a Körös—Maros-közben talán úgy magyarázható, hogy a bihari egyházmegye létrehozásakor a Vata-vidékkel szomszédos, a térítésben és egyházszervezésben nyilván segítő³³⁶ püspökségek ellenértékként az újonnan krisztianizált területek egy részét (és a vele járó tizedet!) kapták meg.³³⁷

Végső fokon: Békés megye (és talán a bihari episcopatus) András alatti megszervezése újabb bizonyítékot szolgáltat egyik oldalon Vata lázadó vezéri voltára, a másik oldalon arra, hogy az egységes feudális magyar állam kiépítésének munkálatai I. András idejéig eltarthattak.

³³⁵ GYÖRGY SZÉKELY: *Gemeinsame Züge...*, 62.

³³⁶ Feltételezésünk szerint Vata területét már 1046 előtt érinthették expanzív térítési kísérletek a csanádi (Gellért) és az egeri egyházmegye (Szolnok) oldaláról. Ebben nyilván jelentős szerepet játszott a főpapok éhsége a nagyobb területről behajtható több tized után.

³³⁷ E magyarázatot abban az esetben is elfogadhatónak véljük, ha a bihari püspökség — természetesen a békési részek nélkül — már István korában fennállt volna.

VI. EREDMÉNYEK

Fenti fejtegetéseink az alábbi következtetések levonására nyújtottak módot:

1. Az egységes magyar feudális állam kialakulása, kiépülése hosszú, évszázados folyamat volt. Ennek a Gézától I. Andrásig terjedő processzusnak mintegy „felső szintű” etapjait a lázadó vezérek: a 10. századi, név szerint nem ismert törzsfők, majd a Koppány, Gyula, Ajtony, Vazul, Aba és Vata elleni, a centrumban és perifériákon eltérő módon, különböző konkrét történeti körülmények között megvívott harcok jelzik. A küzdelem a Dunántúlról kiindulva haladt kelet felé, hogy végül 1046-ban az utolsó magyar lázadó vezér is legyőzötten hulljon a porondra. E harcok csupán az egységes állam homogén feudális tartalommal kitöltendő keretét hozták létre.
2. A lázadó vezérek elleni államszervező harcok sok évtizedes folyamatával párhuzamosan, illetve szorosan azt követően került sor az állam igazi megszervezésére: az elnyomó apparátus területi átfogó — mintegy „közép szintű” — állami és egyházi szerveinek (megyék, püspökségek) létrehozására. A szervező munka első, nyilván a Dunántúlon elért eredményeit lassú, szívós tevékenység után az 1050-es években Békés megye (s talán a bihari püspökség) kiépítésével teljes siker koronázta.
3. A feudális termelési viszonyok általánossá válása természetesen csak a feudális földmagántulajdon teljes győzelmével következett be. A belső gazdasági fejlődés következtében és az állam siettető hatása alatt kialakult, nyugatról kelet felé terjedő feudális földmonopólium vezetett el területenként különböző időben — „alsó szinten” — a szabadok lesüllyesztésével a feudális jellegű alávetett osztály kialakulásához.
4. Csak így magyarázható, hogy az utolsó keleti lázadó vezér leverése után alig másfél évtizeddel, 1060—1061-ben a fejlődés élén haladó Dunántúlon már a szabadokból lett elnyomottak osztálya indítja meg első önálló mozgalmát, osztályharcát a feudalizmus ellen, noha ez az új típusú küzdelem — objektíve és szubjektíve egyaránt — még a régi harcok célkitűzésével és ideológiai köntösekben jelentkezik.

ДЮЛА КРИШТО: К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ ПЕРИОДА ТАК НАЗЫВАЕМОГО „МЯТЕЖА ЯЗЫЧНИКОВ”

Образование единого феодального венгерского государства представляло собой долгий, затянувшийся на целое столетие процесс, состоящий из нескольких этапов. Время правления от Гезы до Андраша I характеризуется борьбой центральной власти против родовых князей: в 10 веке велась борьба против родовых князей, имена которых неизвестны; в более позднее время борьба была направлена против Коппань, Дюла, Айтонь, Вазул, Аба и Вата, которые стояли во главе племен, расположенных в центральных районах и на периферии. Борьба, начавшаяся в Задунайской области, охватила и восточные территории, а в 1046 г. была сломлена сила последнего вождя-мятежника. Эта борьба способствовала образованию единого феодального государства. Параллельно с этим процессом борьбы против вождей-мятежников шел процесс организации государственной и церковной власти на местах (деление страны на комитаты и епископства). Деятельность по организации государственной власти, начавшаяся в Задунайской области, завершилась в 1050 г. образованием комитата Бекеш (и, очевидно, бихарского епископства). Окончательное установление феодальных отношений стало возможным только с утверждением феодальной земельной собственности. Вследствие экономического развития и поддержки со стороны государства образовалась феодальная монополия на землю, распространившаяся с запада на восток, и зависимое население из свободных общинников. Только этим можно объяснить, что через 15 лет после разгрома восстания последнего восточного вождя-мятежника, уже в 1060—1061 г., в более развитой Задунайской области, происходят самостоятельные выступления народных масс, ставших зависимыми, против феодального строя. Несмотря на новые черты в этом движении, его цели и идеология, из-за объективных и субъективных причин, оставались старыми.

GYULA KRISTÓ: REMARQUES AU SUJET DES RÉVOLTES DITES „PAÏENNES”

La formation et la stabilisation de l'État féodal hongrois fut un processus de plusieurs siècles. Les étapes de ce processus de Géza à András Ier furent marquées „à l'échelon le plus élevé” par les luttes menées de façon différente au centre du pays et dans la périphérie dans différentes conditions historiques contre les chefs de tribu anonymes au Xe siècle, plus tard contre Koppány, Gyula, Ajtony, Vazul, Aba et Vata. Les combats commencés à l'Ouest gagnèrent à l'Est et se terminèrent en 1046, quand le dernier chef révolté succomba dans la lutte. Mais ces combats n'avaient créé que le cadre d'un État unifié qu'il fallait remplir d'un contenu féodal homogène. Pendant et après ces décennies de lutte contre les chefs pour la formation de l'État, l'organisation proprement dite eut lieu, „au niveau moyen”: on met sur pied les rouages de l'administration, de l'appareil asservissant et de l'Église (comitats, évêchés). Après les premiers résultats obtenus probablement en Transdanubie (la Pannonie) avec la création du comitat Békés en 1050 (et peut-être celle de l'Évêché de Bihar), le travail d'organisation lent et obstiné, se termina par un succès total. Naturellement, les rapports féodaux ne se généralisèrent qu'avec la victoire de la propriété privée de la terre. Par suite de l'évolution économique intérieure et de l'action accélératrice de l'État en train de s'organiser, fut créé le monopole foncier qui, s'étendant d'Ouest en Est eut pour effet „au niveau inférieur”, de former une classe asservie féodale en soumettant la population libre du pays. Ainsi s'explique que dix ou quinze ans à peine après la défaite du dernier chef révolté à l'Est, en Transdanubie (1060—1061) — qui était alors la région la plus évoluée — la classe asservie organise déjà, en tant que telle, un mouvement autonome, sa lutte de classe contre le féodalisme, bien que ce combat de type nouveau ait encore — objectivement et subjectivement — les buts et la forme des luttes précédentes.

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés	3
II. A magyar államszervezés. Ajtony.....	5
III. Ajtonytól Vataíig	20
IV. A Vata-féle lázadás	36
V. Az 1060—1061. évi mozgalom	49
VI. Eredmények	55